DE NIEUWE STEM

oktober 1961
jaargang 16 - no. 10

maandblad
voor
cultuur
en
politiek

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de eerste van iedere maand.

Oprichters: N. A. Donkersloot - O. Noordenbos - H. J. Pos - J. M. Romein.

Redactie: de twee eerstgenoemde oprichters - T. Haan - Fr. de Jong Edz. - Ank Steenis, secretaresse - W. F. Wertheim / voor Vlaanderen: J. Kruithof.

De redactieraad bestaat uit: Prof. Dr. R. F. Beerling - Dr. J. J. Buskes - Mr. G. J. P. Cammelbeeck - J. B. Charles - Dr. B. Delfgaauw - Dr. P. J. Meertens - Dr. A. Romein-Verschoor - Prof. Dr. J. M. Romein - Th. van Tijn.

Uitgave: Uitgeverij „NIMO", Monnickendam

Kerkstraat 48-50 – Telef. (02995) 336 – Giro 256907

Vertegenwoordiging voor België:

Uitgeverij-Boekhandel S. M., „Ontwikkeling", Somerstraat 22, Antwerpen, tel. 33 86 59, postrekening 383 38

Men wordt verzocht kopij, recensie-exemplaren enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het secretariaat der redactie: Ank Steenis, Cavaljéplein 128, Purmerend, tel. (02990) 1438. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt en persklaar is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.

Correspondentie over abonnementen, losse nummers, betalingen e.d. aan de uitgever, respectievelijk Belgische vertegenwoordiging.

Het abonnement kan uitsluitend ingaan per 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 11,50 per jaar (*f* 6,50 per half jaar). Voor Belgie Bfr. 175 per jaar. Voor buitenland *f* 15,– resp. Bfr. 225. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 10,– en Bfr. 150.

Losse nummers *f* 1,50, resp. Bfr. 25.

INHOUD:

Sonja Prins, Gedichten 577
Pszisko Jacobs, Verdorring bloeit slechts eens 578
Ank Steenis, De koude oorlog in de wetenschap 593
Peter van Steen, Kwatrijnen 605
Uys Krige, Eerste ontmoeting met Roy Campbell 606
H. van der Ploeg, Dreigend einde 614
Anthonie Donker, Nederlandse poëzie 624
Annie Romein-Verschoor, Nederlands proza 631
Kort bestek 636

Sonja Prins

HERODES

enzovoort de fellach zonder amulet
maar hij die tot vlak onder de aardkluit voelt
en hij die de tinteling
de afgestroopte huid
en hij die gelijksoortige magie
van volk tot volk
wil toepassen
ontgoocheld
door het stompje kaars en de as
van veren
doodt opnieuw
het nog beschermde kind
het kind van melk en bloed de kinderen
in algehele nood

waaierend hun korte levens
pauwoog verdord

ONTDOEN

onmogelijk aan het enkele woord
te voegen een schub of een blad of
zelfs maar rondom
onmogelijk een zwellende kokon
aleen maar het te ontdoen
van zijn vliezen zijn gele toon

alleen maar gaan met de stroom
bezinken tot kleurloos stof
schaduw niet gevoeld of gezien

alleen maar het stof van de taal
elk nest elk huis elke mond
alleen maar het sap zonder sap
de vrucht als een enkele kiem

Pszisko Jacobs

VERDORRING BLOEIT SLECHTS EENS

Joachim was met verlof, toen het bericht van Zijn dood hem bereikte. De avond van de volgende dag verwachtte hem de trein naar Berlijn. Hij ging niet. Eerst twee uur voor het tijdstip van afscheid nemen — tante Mine, nicht Hanne, de hond Bodo liepen bedrijvig heen en weer — maakte hij zijn vingers los uit de hand van het bevel. Hij had wat rondgescharreld op de zolder. In een koffer lagen oude broeken en jassen, van goede, degelijke stoffen, maar met opvallend nauwe schouders en pijpen, costuums uit een verre historie. Hij stond er en zag in gedachten de mensen lopen, hoorde hen spreken, mensen als zijn oom Willi was geweest. Toen deed hij zijn uniform uit, terwijl het geluid van de dode gesprekken tot een onverstaanbaar geruis werd. De kleren pasten hem wonderlijk goed. Hij luisterde ademloos naar de hoge vrouwenstemmen en het geluid van de hondepoten op de houten vloer beneden. Hij kon zo niet de trap afgaan. Dan zou opeens alles zinloos worden. Het uniform moest in de koffer.

Onder het dakraam plaatste hij een oude, bruine stoel. Hij maakte de vensterssluiting los en stond reeds op de wiegende veren van de stoelzitting, zijn hoofd in de koele lucht, toen er geluid op de trap was. Hij wachtte. Met zijn hoofd buiten het dak, door het raam, als in een starre galgenlus, kon hij niet terug. Het was de hond Bodo. Zou het dier blaffen? Honden herkennen echter met hun neus. Bodo zwaaide weids met zijn staart. Tante Mine riep iets naar boven. Joachim wrong zich door het raam. Hij liet zich in de goot glijden en liep gebukt naar de kant waar het plat was. Vijf minuten later bevond hij zich op de weg, die uit het dorp voerde.

Door deze streek, die hij zich vrij goed herinnerde, liep hij maar voort, tot aan het verbleken van de hemel. De gehele nacht waren er vliegtuigen geweest,

die hier en daar met de vingers van de schijnwerpers waren nagewezen. De flak had slechts gewaarschuwd, als een hond, die naar een trein blaft. Hij ging de heuvels in, zocht in de ochtendschemer een kuil en wachtte de zon af. Hij had honger.

Na een korte slaap in de zon wachtte hij op een teken, een bevel. Hij staarde naar zijn laarzen. Toen hij zich bewust werd van de soort jas en broek, die hij droeg, voelde hij zich alleen, een uitgestotene. In het harde licht van de dag werd de rechtvaardiging van zijn gedrag ontdaan van alle vorm en kleur. Hij verlangde naar de stem of het papier, waaruit de eerstvolgende handeling en de er nakomende ontstonden. Zijn onrust ging over in angst. En toen verlangde hij naar het duister. Maar het licht bleef. Hij had honger. Er was geen plan.

Tijdens zijn nachtelijke tocht was hem opgevallen, dat er anderen waren geweest. Onbekommerd was hij voortgegaan. De anderen waren niet in zijn nabijheid gekomen. Soms hadden zij zich snel verwijderd en lang niet altijd geruisloos. Hij was dus niet alleen. Waarom waren zij gevlucht? Om dezelfde reden . . . verflixt . . . hij was de afgelopen nacht als een schaap geweest, dat geen besef ervan had, hoe in zijn nabijheid de slachter wachtte. Snel stond hij op, sleepte takken naar de kuil en verborg zich. De gestalten in het donker waren lotgenoten. Welk deel van het duitse leger verborg zich, waren het gewone soldaten, waren het mannen van zijn leeftijd, waren het misschien ook SS-ers? Hij luisterde, in de vage hoop een kameraad te horen, een vertrouwde figuur te zien. Er was niets anders te horen dan de wind en wat vogels. Hij had honger. Hij sliep nog wat. Die mannen in de nacht konden ook buitenlanders zijn, overwoog hij later. Hij schrok hevig. Buitenlanders zijn vijanden. Bij een ontmoeting zou hij italiaans en gebroken duits moeten spreken.

In de jas zat een pijp. In de kop ervan bevond zich een zwart kluitje van as en tabak. Hij had geen lucifers. Toen werd hij zo treurig, dat hij teruggekeerd zou zijn, zo die dwaze jas en broek hem niet nog treuriger hadden gemaakt. Het luidste gebrul van een

streife zou hem de troost hebben verschaft, die hij behoefde. En de rust.

Hij kon niet meer slapen. De honger woelde in zijn maag. Hij wierp de takken opzij, klom uit de kuil. Onder de bomen door liep hij omlaag, elke tiende stap luisterend, spiedend. Op vijfhonderd meter moest een huis zijn, waarschijnlijk een boerderij. Een kwartier later zag hij, dat het een villa was, klein en verveloos. In een wijde boog liep hij er omheen. Toen bespeurde hij, dat de keukendeur was geforceerd. Hij verborg zich, totdat de zon was ondergegaan. Binnen lag alles dooreengesmeten. Na lang zoeken vond hij een pot marmelade, enige kilo's verdroogde appels, een bijna leeg doosje lucifers en een oude regenjas. Het was nu zo donker geworden, dat hij soms bijna viel over de voorwerpen, die op de grond lagen. Hier blijven slapen durfde hij niet. Ik moet een deken hebben tegen de kou buiten.

Toen hoorde hij beneden iemand lopen. Joachim trok voorzichtig een onderdeken van een van de bedden en liep naar de deur van de kamer. Hij luisterde. Door de ramen zag hij, hoe de schijnwerpers alreeds in de grijze avond priemden. De flak speelde een boosaardig soort onweer, lichten, grommen, lichten, grommen. Daar was weer het bewegen van iemand beneden, heimelijk, aarzelend. Dat is er een als ik ben, dacht Joachim. Hij sloop naar de trap, zocht in het donker de treden. In de grote kamer stond iemand tegen de muur bij het raam. De voorzienigheid geve, dat het een kameraad is. „Sta stil, of ik schiet," zei hij halfluid. De man schreeuwde het uit. „Ik ben verdwaald," mompelde hij enige keren achtereen en toen: „Dit is het einde." Waarna hij begon te huilen. „Wie bent u?" vroeg Joachim. De man dreunde op, wie hij was, wat hij was. De voorzienigheid had Joachim een kameraad verschaft, een soldaat, een duits soldaat. En al kon de ander niet hem de rust van het bevel geven, de wereld nam voor Joachim de oude, vertrouwde vormen aan.

Een kwartier later liepen zij fluisterend door de velden. Ernst Steghahn vertelde zonder voorbehoud zijn levensgeschiedenis. De man was nerveus. Maar hij

had sigaretten, vele sigaretten. Zij trokken door een streek, waar zwaar was gebombardeerd. Bomtrechters, verbrande en ineengestorte huizen, een vreemde stilte, een kleine, dode hond. De man Ernst was al twee weken onderweg, had in die tijd met niemand gesproken, wist niet eens, dat Hij dood was. Om dit laatste begon hij te huilen. Het huilen was vernederend. En hij luisterde niet naar wat Joachim hem eerst verzocht, toen toesnauwde. Eerst nadat hij had gedreigd Ernst alleen te laten, beheerste deze zich. Verflixt, dat gejank maakte hem nerveus. Maar hij had sigaretten.

Zes, zeven uur later kropen zij in een gat in de rotsen. Het was er droog. Het vreemde was, dat Ernst vrijwel dadelijk insliep. Joachim hoorde, hoe de wind opstak en de regen begon te ruisen. Na enige tijd hoorde hij de regen niet langer. Deze uren in het donker, toen hij niet kon slapen, zou hij niet vergeten. Hij stelde zich voor, dat niemand zich om hem bekommerde, dat het geen mens interesseerde, dat hij een man van de nacht en de nevel was geworden. Mij is niet gezegd, dat ik hier moet zijn, overwoog hij. Toch ben ik hier. Als een of andere officier mij hierheen had gezonden, dan zou ik de eindeloosheid van deze nacht niet bespeuren. Als op dit ogenblik een of andere officier, de grofste, de hardst scheldende, mij hieruit zou jagen, de regen in, mij zou drijven tot voor de lopen van het vuurpeloton, zou brullen, dat ik een duits soldaat was, die slechts één straf verdiende: die van de dood — om dan toch weer tezamen te zijn met de dode kameraden, die mij zouden vergeven, met mijn meerderen, die mij waardig zouden vinden hun bevelen op te volgen — dan, dan zou ik dit gevoel van nutteloosheid verliezen. Ik zou mij geborgen weten. Ik zou de zin van het leven weervinden. Want de zin van het leven is de dood. Nu ben ik alleen met die vervuilde, ongeschoren, vervloekte Ernst, die niets is, die mij niet toeschreeuwt, wat ik moet doen, die is als een zendeling vanuit een onbekend land, mij verleidend met de sierlijke, witte staafjes, die de sigaretten zijn.

In dat hol in de rotswand bleven zij drie dagen. Zowel op de dag als in de nacht waren er veel mensen

in de buurt. Vanwaar zij kwamen was niet duidelijk, waarheen zij gingen evenmin. Het leek, of zij uitgerekend op het gebied rondom hun beider verblijfplaats heen en weer trokken. In het donker schenen de blauwe zaklantaarns. Overdag gluurden Joachim en Ernst naar buiten zonder iets anders waar te nemen dan voortgaande gestalten, groepjes, met af en toe een paard en wagen ertussen.

Het halve brood van Ernst, de marmelade en de appels van Joachim raakten op. De sigaretten stilden de honger. Zij kregen dorst. Ernst wilde in geen geval van zijn genoot gescheiden worden. Hij huilde herhaalde malen, greep Joachims jas beet en sprak dan in lange, onbeëindigde zinnen over zijn ouders, zijn kommandant en over zijn bestraffing. Dit laatste had niet in de eerste plaats te maken met de dood. Die wandelt altijd mee met een soldaat. Het bevel verjaagt hem. Het ging om wat hij, Ernst, in Frankrijk en België had meegemaakt, om bepaalde gebeurtenissen, waarbij hij betrokken was geweest. „Deed je het, omdat je het graag wilde?" ‚Nee, maar . . ." „Nou dan." „Maar die mensen hadden . . ." „Halt's Maul."

Joachim begreep ook niet, waarover Ernst zich verder zorgen maakte. Het belangrijkste was toch voor hem, dat hij zich zolang wist te verbergen, totdat hij bij de amerikanen was. Dan zou die jankende, stinkende gestalte een doodgewone krijgsgevangene worden, omdat hij een doodgewone feldwebel in het leger was geweest, geen SS-man. Zijn papieren had hij Joachim de eerste dag na de eerste nacht reeds getoond. Het was als wilde Ernst weten, of hij een voldoende getuigschrift had voor het examen van krijgsgevangene. Het was waanzin: deze smerige, onevenwichtige en door zijn nerveuze gedragingen soms bepaald gevaarlijke holgenoot had militaire bescheiden, die hem gemakkelijk over de grens van het voorland konden helpen.

Vier weken later meldde Joachim zich bij de amerikanen.

Onder de duizenden bevonden er zich velen, die het vaandel waren ontvlucht. De grens tussen dezen en de

anderen was bovendien niet duidelijk. Een onderscheid werd niet gemaakt. Zij waren allen KG. Zij die zich niet dadelijk meldden, hadden hun redenen. Joachim was een van de laatsten. De vrees voor ontdekking was steeds aanwezig. Hij had geluk. Het bloedgroepteken werd niet gevonden. Groot was zijn schrik, toen hij Otto M. ontmoette, kort voor de eerste grote vrijlatingen. Zij hadden elkaar aangezien en zich gedragen als vreemden. De vrees schoof naar de diepte in de weken van het puinruimen, een periode van vocht, kou en te weinig eten.

Toen er meer voedsel kwam, in begin '46, kroop de vrees omhoog. Er was een soort van drijfjacht op de lieden van het tweede plan. Het ene gerucht volgde het andere. Maar in die tijd begon de hulpverlening op gang te komen. Voor tweehonderd goede marken en een lachwekkende eed kwam Joachim weer in het bezit van zijn echte voornaam, waarachter dan de bespottelijke naam van Gottlieb werd geplaatst. Belangrijker was, dat hij op de naam van Joachim Gottlieb de abiturpapieren van een school in Leipzig kreeg. De mazen van het gordijn tussen oost en west werden al nauwer en harder. Controle was dus nauwelijks te vrezen. Hij werd boekhouder en later bedrijfsleider van een garagebedrijf.

Waarom hij niet trouwde, had Mullwitz hem de vorige avond gevraagd. Dat was na de zesde of zevende steinhäger. Toch had Joachim het antwoord niet kunnen geven. Mullwitz had zulks ook niet afgewacht, maar was voortgegaan in zijn beschouwingen, die een mengsel waren van politiek, beroep, huiselijkheid en oorlog en eigenlijk een mengsel van zaken, die hierlangs slechts schampten. Mullwitz sprak en betoogde altijd op een wijze, die bij zijn toehoorders geen andere herinnering achterliet dan zijn rode gezicht en het geluid van zijn stem met de bulkende lach.

Trouwen, nee, hij had er in zijn leven geen enkele maal serieus over gedacht. Een soldaat, meer nog een . . . wat hij nodig had, kreeg hij op kosten van tien of twintig mark — en bij Wilma voor niets, maar zij

snurkte en had zelden schone onderkleding — en voor de rest waren er de kneipe van Hilferdinger, het bier- en skatlokaal van Doppelmeyer, de bioskopen en de begrafenissen.

Zijn twee kamers waren als de oevers van een zee, waar nooit iets aanspoelde. Hij ontving er geen mens. En Kittkalinchen verscheen er zelden, om de huur te inkasseren, om te vertellen, dat de huur was verhoogd, om een gesprek te beginnen, dat hij zonder uitzondering afbrak met de opmerking, dat hij nog werk had te doen. Zij heette anders, maar Kittkalinchen had hij haar de eerste week reeds gedoopt — na die keer, dat zij hem huilend had omarmd en gevraagd, of zij hem Matthias mocht noemen, naar haar jongere broer, die in Rusland was gebleven — en zo waren zij auf-du-und-du zonder meer. De twee kamers waren altijd keurig verzorgd. Kleding en schoeisel werden door haar onopvallend geborsteld, schoongemaakt, weggeborgen. De grote, getegelde kachel glom iedere dag als een pasgepoetst geweer. Er was slechts één feil: de grote spiegel in de zwarte lijst, een fraai geval, maar met lichte welvingen in het glasvlak, daar waar men keek, op ooghoogte dus.

De tijd stond geruisloos in de stilte van de twee ruimten, als een ruïne in een wereld, waar het licht niet kwam. Het tumult van het verleden lag onder puin en as.

Joachim Gottlieb was in '46 geboren als een man van bijna dertig jaar. De tijd voordien is niet weggewist uit zijn herinneringen, maar de beelden zijn onvolledig, als oude fresko's soms zijn. En, als bij oude mensen het geval is, hij herinnert zich zijn jonge jaren het best. De dertiger jaren en de oorlogstijd waren zijn gouden periode. Er zijn mensen, die niet uitgepraat raken over de beste jaren van hun leven. Niet Joachim. Hij heeft de deur naar dat verleden dichtgeworpen. Soms droomt hij van die deur. Nooit gaat hij open, maar duizend duivels en woeste dieren hoort Joachim grommen, roepen en tieren. De tijd van na '46 is ondiep. Men babbelt zijn vluchtige gesprekken. Men wacht en in het donker is slechts wat gefluister.

Mullwitz en zijn stupide vraag, waarom hij, Joachim, niet trouwde!

Joachim verlaat het kleine kantoor boven de garage. Hij loopt, als zijn gewoonte is, op het midden van de trap zonder de leuningen te gebruiken. Hij houdt zijn handen in de zakken van zijn overjas. De oude Uhlkampf tikt aan zijn pet en Zeitlinger, de chef, zwaait vanachter de LKW met zijn linkerarm. Juist door zijn overeenkomst met der ouden tijden groet bergt dat gebaar het karakter van de ontering in zich. Men kan er niets van zeggen, omdat, wel, omdat die oude tijden niet — nog steeds niet — zijn weergekeerd en omdat Zeitlinger de chef is.

Het regent zacht wanneer Joachim langs de huizen naar de tramhalte stapt. Deze zomer zal de chef hem zijn wagen afstaan. Het is een oude belofte, die nog geen enkele maal werd ingelost.

Ditmaal wil hij in „Der Grüne Hut" gaan eten. Men serveert er in het begin van de zomer altijd een heerlijk maal met jonge erwten. Het is er niet goedkoop, maar er is geen gedrang, sterker, men heeft er een tafel voor zich alleen. Doch voordat hij zijn glas bier heeft leeggedronken, nadert een heer en verzoekt, of hij aan zijn tafel mag zitten. Zoiets is moeilijk te weigeren. De afwijzende klank in Joachims stem schijnt de ander niet te storen. En hij neemt geen jonge erwten. Zij eten in alle stilte. De heer biedt hem vuur aan voor zijn sigaret en dit vormt de zeer smalle trede van de trap naar een gesprek. Of hij, Joachim, de stad kent? Dat hij, de heer die geen jonge erwten nam, hier nog maar enkele dagen woont. „En," vervolgt hij, „ik zoek een rustige en niet te dure eetgelegenheid, ik zit in de automobielbranche en . . ." De automobielbranche is de tweede, reeds minder smalle, trede naar een gesprek. Voordat Joachim zich bewust is geworden te zijn afgeweken van zijn gewoonte volkomen vreemden op een afstand te houden, zijn zij op breedvoerige wijze enige auto- en garage-problemen aan het bespreken. Nog steeds weten zij elkaars naam niet. Dit mag echter niet ongewoon heten.

Van de PKW en de LKW naar de legerauto is de heg zo laag, dat men erover heen is voor men het weet. Niettemin is het gesprek aarzelend geworden, om niet te zeggen traag. De oorlog is soms een merkwaardig sterke rem op het spreken. Er zijn er ook, die de oorlog in hun gesprekken als versnellingsmachines gebruiken. Niet echter Joachim Gottlieb.

De steinhäger blijft zijn roem getrouw. In geen geval gedragen de twee heren zich als dronken mannen, maar na „Der Grüne Hut" en het kleine café achter het station en na „nen starken Kaffee vor Toresschluss" voelen zij zich broeders van hetzelfde gilde. Hun schreden zijn onzeker, wanneer zij in het donker naar het stationsplein gaan. Daar schudden zij elkaars handen lang en nadrukkelijk, zeggen Joachim en Emil tot elkaar zonder te tutoyeren. De afspraak geldt de volgende avond. In „Der Grüne Hut".

En zo begint de keten van ontmoetingen, een lange rij van schakels, die zeer verschillend van vorm zijn. De ene keer komt Joachim met een gevoel van dankbaarheid en rust naar zijn kamers, de andere keer blijft hij rondlopen en zoekt Mullwitz op om nog een half uur te kletsen. En als hij thuis voor de zwartberande spiegel staat — deze heeft werkelijk iets weg van een zilverglanzende rouwenvelop — en zijn gezicht bekijkt, vindt hij zich een dwaas. Emil is een man als er duizenden zijn. In uniform zou alles minder verwarrend zijn. Het uniform bakent de verhoudingen af. De kameraadschap krijgt zijn begrensd karakter. Men behoeft de grenzen niet steeds weer te zoeken.

Zo zou de aard van hun relatie nog slechts weinig diepergaand zijn geworden dan het tutoyeren en de meestentijds krachteloze anekdoten, wanneer niet Joachim longontsteking had gekregen. De pneumonie zelf was geen oorzaak van wat er na gebeurde, wel de begeleidende zwakte, die zich over de lichamelijke symptomen heen een weg vond naar de gedachten en gevoelens.

Vier dagen ligt hij te bed, thuis, onder de bescheiden hoede van Kittkalinchen, als Emil Reith zich laat aan-

dienen. De zieke is vrijwel zonder koorts. Hij is echter ongeschoren en laat Kittkalinchen zeggen, dat hij zich niet deze avond maar wel de volgende sterk genoeg voelt mijnheer Reith te ontvangen.

En dan zit hij rechtop, fris gewassen en geschoren, met een hart, dat nog wat snel en vluchtig klopt. Hij biedt Emil een stoel aan.

„Ik blijf maar kort" en met een glimlach en een gewoontegebaar met de rechterhand naar het achterhoofd toont hij zijn verlegenheid. Dit verschaft Joachim een gevoel van zekerheid. De zekerheid is als een koppige korn. Niet dat Joachim vertrouwen schenkt. De eerste dertig jaren van zijn leven zijn een dam, niet regulerend maar volkomen afsluitend.

De eerste minuten verlopen langs de lijnen van de plichtplegingen. Dan volgt een praatje over Kittkalinchen, op gedempte toon — daar nadert de intimiteit, de onzichtbare bijl, die eiken kan vellen — en dan Joachims aanbod aan Emil om te roken en Emils protest, eerst stevig, dan verzwakkend. De zieke ademt met de geur van het tabakskruid voorzichtig de sfeer in. Hij vergeet zijn aanvankelijke bezorgdheid over een langer verblijven van zijn gast. En wanneer deze na ongeveer twintig minuten opstaat om weg te gaan, wuift de ander met een niet te weerstane beweging dat voornemen terzijde. Zieke mensen benutten niet zelden de om hen ontstane situatie als vergroter van hun autoriteit. Op dit ogenblik zet zich iets in beweging, dat onstuitbaar zal blijken.

Emil Reith is weer gaan zitten. Het is opeens stil en Joachim ziet hoe de ander met gebogen hoofd een nieuwe sigaret tussen zijn vingers heen en weer rolt. En als hij opkijkt, klinkt zijn stem half fluisterend: „Ik heb een brief ontvangen." „Toch niet met slecht nieuws?" „Nee, maar . . ." Hij wacht. „Je moet dan weten, dat ik vroeger een ander beroep had." Joachim schrikt. Dit heeft hij niet verwacht. Dit wil hij niet. Anderer geheimen moeten blijven waar zij zijn. Hun opstijgen in het licht beschijnt de eigen verborgenheden. Joachim voelt het zweet prikkelen aan alle kanten. Tegelijkertijd is hij verlamd, jagen beelden

door zijn denken, beelden van de sluiptochten vanuit het duister naar de eenzame boerenwoningen of naar de huizen aan de grens van de stad, de kleine lichten als signalen van verlokking. En dan de wilde vlucht bij een teken van onraad, het woedend geblaf van de honden, het dreigend geschreeuw van de mannen, het geluid van schieten. Verder niet, dit is genoeg, Zijn sterfdag is de uiterste grens.

Intussen heeft Emil zijn sigaret aangestoken, staart voor zich uit, niet besluiteloos, maar zoekend naar de formulering. „Zie je, Joachim, ik ben iemand anders dan waarvoor ik mij uitgeef. Ik ben . . . ik hoop, dat je het niet bespottelijk vindt . . . ik was priester. In '36 verliet ik het klooster en kwam bij de Partij. Het jaar daarop was ik bij de SS. En daarbij ben ik gebleven tot het einde. Over die jaren wil ik niet spreken, hoe zou dat mogelijk zijn, men moet er zelf bij zijn geweest. Er is echter iets heel anders. Men heeft mij voorgesteld, langs een omweg, mijn oorspronkelijke . . . zie je, ik wilde je nu vragen . . ."

Het zwaarst is de eerste stap. Emils bekentenis is als een hand, die Joachims voet optilt en geleidt, op, naar voren, neer, op. Na enige stappen verloopt het gaan vanzelf. Hij windt zich te veel op. Zijn hart bonkt, hij komt adem te kort, hij zweet. Wanneer Emil na anderhalf uur vertrekt, is het gordijn van as en stof niet geheel verwaaid, maar toch zo dun geworden, dat men de contouren van het gemeenschappelijk verleden kan onderscheiden.

Zo heeft Joachim voor het eerst in zijn leven een vriend. In zeker opzicht gedraagt hij zich aanvankelijk als een oude vrijgezel, die zijn ietwat verdord paradijs betreden ziet door een aanvaardbare vrouw. Voor zijn gedrag schaamt hij zich soms. Niet zelden beschimpt hij zichzelf — en ook Emil — wanneer hij voor de spiegel staat. De komische bewegingen van zijn mond op het gebobbelde glas ergeren hem dan niet weinig. Doch na enige weken stabiliseert zich hun verhouding als het zand in een gekanaliseerde rivier. Zij zien elkaar nagenoeg iedere dag. Het gebeurt niet zelden, dat Joa-

chim zijn vriend ontvangt op zijn kamer. Kittkalinchen schijnt verstoord. Het doet er niet toe.

Emil vertelt over de kloostertijd en de eerste jaren bij de SS. Zijn verhaal reikt nog niet verder dan tot de bezetting van Sudetenland. Joachim vertelt van zijn schooltijd en over zijn vader, een beroepsmilitair. Zijn moeder heeft hij niet gekend. Wel heeft hij de kasten met kleren gezien, heimelijk, want zijn vader duldde het niet. Toen hij achttien was, stierf der Alte. De begrafenis met alle riten en de militaire eer hadden een onuitwisbare indruk gemaakt. „En weet je, Emil, ik vond alles zo heerlijk, dat ik wel kon huilen en juichen tegelijkertijd. Nu nog, iedermaal, dat ik een begrafenis van dit kaliber bijwoon, onderga ik een wonderlijke ontroering." Ook vertelt Joachim over zijn toetreden tot de SS. Verder gaat hij niet. „Der ruhig' feste Schritt" was toen reeds verklonken en had plaats gemaakt voor de rukkende stap van de parade en de moeizame tred van de infanterie, op de kadans van het lied na de schreeuw: Singen zwei drei vier! De rijbroeken in bruin en de spaden weken voor het groen en het grijs — en het drillingwit — met de geweren, zoals de zwaaiende vlaggen en vanen voor de stuggere standarten. Slechts de zang bleef geskandeerd, zij het dat de liederen van strijd werden vervangen door onschuldig klinkende — als „Ohne Hemdchen ohne Höschen, nur mit einem Feigenblatt" — als maning dat de strijd zo niet gestreden dan toch in het stadium van de beslissingen door de hoogste aller hogen was gekomen. Eerst nadat zijn vriend heeft gesproken over de veldtocht in Polen, de straf-expedities in de Ukrajne en later het platbranden van het warschause getto — „Mensen, wat een rook en een stank! Dagenlang was de lucht er niet in te ademen" — en daarna de gevechten met de poolse bandieten, toen eerst kwam Joachim los over de Balkan en Hongarije.

„Weet je," zegt Emil op een dag, „wij zouden vele boeken kunnen vullen. Maar de tijd is er niet rijp voor. Jammer, want het schrijven erover zou ons denken verhelderen, de oude tijden doen herleven, Zijn strijd

rechtvaardigen."

En een andermaal — zij hebben heerlijk gegeten in „Der Grüne Hut" en een vijfsterrige konjak gedronken — buigt zich Emil vertrouwelijk over naar zijn vriend. „Mijn jongen, ik heb het wel gemerkt, dat je iets bedrukt. Ik ken dat van mijzelf. Wij hebben dingen moeten doen die de uniformlozen nooit zullen begrijpen. De herinnering eraan kan plotseling opduiken. In die jaren was er altijd iemand, die je een opdracht gaf. De kracht van dat verre bevel lijkt nu dood. Er is nu niemand, die bevelen geeft van dat vroegere oorlogse formaat. Maar het bevel van toen geldt nog steeds. Het was Zijn wens het Rijk groot te maken. Op Zijn aanwijzing deden wij dingen, die ons nu belagen. Als Hij nog leefde, zou het moment van onrust niet bestaan. In het bevel ligt de zalving van de strijder. Na de vervaging van het bevel stijgt de behoefte aan de biecht. Maar de landsknechten biechten niet. Biecht het jezelf, schrijf het op, doe als ik. Je behoeft het geen ander te vertellen, ook mij, je beste vriend, niet."

„Meen je werkelijk, dat ik zou kunnen schrijven over die, over een kleine jongen, wie wij zijn oren, ik bedoel, het zou toch gebeurd kunnen zijn, dat een zwangere vrouw doodvroor op een muur en dat zij valt en... ik bedoel, ja ik weet niet, maar op de Balkan en in Hongarije zijn dingen gebeurd, maar meen je werkelijk..." Het gezicht van Joachim toont bewondering en vrees en dan nog iets, dat doet denken aan een kruisvaarder, die heeft gemoord en gebrand om dan aan de boorden van het beloofde land in kinderlijk gehuil uit te barsten: ik deed het alles voor U, ik doodde man en vrouw en kind om U te eren.

„Natuurlijk, Joachim, oude kameraad. Ik ken de sfeer van het onverbiddelijk bevel. Het verdreef de onrust en verhief ons, Zijn woord was tot ons gesproken, juist voor de gewone soldaat. Schrijf erover."

Zo schrijft dan Joachim Gottlieb — de naam Gottlieb is hem nu minder afschuwwekkend — in zijn dagboek. Het is een ander boek dan dat hij schreef, toen hij

zestien was, in het grote huis, met zijn vader en de kasten vol moederkleren. Hij spreekt met Emil over vroeger, niet in woorden, maar in bijna calligrafische tekens op het witte papier, bladzij na bladzij. Hij is er van overtuigd, dat Emil zijn stem hoort. Vriendschap is het hoogste goed. Vrouwen zullen dit nooit begrijpen. En hij die geen lid was van de Partij en soldaat van het onoverwonnen leger onder Zijn goddelijk bevel, heeft nooit geleefd. Tweeëntwintig april 1945 eindigde het bevel. En dat is het bezwarende. Na die datum was de situatie niet langer geheiligd. En in het vacuum, dat nog niet is geëindigd, heeft hij, Joachim G . . . ja Gottlieb, zijn twee handen geschroefd om de keel, van een man, die Ernst heette.

Het is zaterdagmiddag. De twee vrienden zitten in een weinstube, waar het stil en decent is. Joachim voelt zich decent. De wijn is voortreffelijk. Doch dan informeert Emil met vlakke stem, hoever Joachim nu is gevorderd met zijn dagboek. De wijn ligt wrang in zijn mond, opeens, en hij heeft het gevoel ontkleed te staan voor een man, die spottend kijkt naar de rollen vet op zijn buik en de moedervlekken op zijn dijen. Want Emil moest weten, wat hij, Joachim, hem had verteld in de tekens op het witte papier, rust brengende tekens, die zich nu anders groeperen, tot woorden, die geen begrip bevatten. Waar is de woordencirkel, die het gat in zijn wapenschild zal afgrenzen?

„Ik moet weg," zegt Joachim dof.

„Waarom? Voel je je niet goed?"

„Ik ben nog steeds niet de oude sedert mijn ziekte."

„Goed. Ik breng je naar huis."

„Nee, nee."

„Ik haal een taxi voor je."

„Nee, ach ja, doe dat."

Hij wil snel naar huis, de deur achter zich sluiten, het dagboek nemen en ermede voor de spiegel gaan staan.

Emil blijft weg. Joachim draait het lege glas in zijn hand. Emil is nu tien minuten weg. Na ruim een half uur staat Joachim snel op, betaalt, rent de hoek om

naar de taxi-standplaats. „Snel," brult hij tot de chauffeur.

Kittkalinchen is juist uit de stad aangekomen. Haar glimlach is sereen. Het huis is stil. De twee kamers zijn als altijd. Voor de spiegel schudt hij het hoofd tegen zijn spiegelbeeld. Je bent een dwaas, denkt hij. Maar alles wordt anders, als hij heeft vastgesteld, dat zijn dagboek is verdwenen.

Wat is het troostend gebaar van Kittkalinchen anders dan nog een slag met de knuppel op het moment, dat de knieën reeds trillen? Haar tabletjes en de likeur kunnen niet verhinderen, dat hij die nacht twee maal wakker wordt, voor de spiegel gaat staan en droog huilt. „Is er iets, Matthias?" heeft zij ernaast geroepen.

Merkwaardig is, dat hij de volgende morgen zijn werk verricht als altijd. Maar enige minuten voor twaalf belt een man hem op. Deze man is niet Emil. „En mijnheer Gottlieb, of moet ik zeggen SS-kameraad, wanneer volgt het tweede deel van uw zeer interessante aantekeningen?"

„Ernst Steghahn klemde zich iedere vijf minuten aan mij vast. Dan bracht hij zijn mond met de slechte adem dicht bij mijn gezicht en jammerde. Hij wilde niet sterven. Hij steunde en schreeuwde als die jood in Harszoth. Maar Ernst was een duits soldaat. Hij bracht mij in gevaar. Ik vervolgde hem tot achter in het hol. En ik kneep in zijn keel, totdat hij volkomen stil lag, een eindeloos lange tijd. Zijn papieren zijn mij van groot nut geweest." Emil zal dit nooit lezen. En om die weinige regels was het hem te doen. Hij verbrandt het stuk papier.

De avond sluipt vanuit de verte aan. Opeens staat hij om het huis voor de deuren en vensters. Geluidloos vult hij de kamers, legt de armen om Joachim heen. Hij fluistert: „Ik ben je vriend. Niet Emil is je vriend. Hij stal je verleden." En aan de vensters roepen opnieuw de stemmen, die zwegen vanaf het moment, dat je schreef. Je snuift de geuren van angst, van dood en brand. Er is de slechte adem van Ernst. Hij zorgde, dat

je opnieuw werd geboren. Aan die geboorte stierf hij. Nu is het donker in je kamers.

Aan de wand hangt de grote spiegel, zwak glanzend en als immer door zijn zwarte randen herinnerend aan een rouwenvelop en aan de begrafenis van vader. Niemand weet, dat ik in kasten met kleren heb gezocht naar een lichaam. Er waren stukken stof en de reuk van kamfer. Ik ga naar mijn schrijftafel. Ik open de rechterbovenla. Ik neem de revolver. Ik stap naar de spiegel. De straatlantaren toont mij in de spiegel mijn gebobbelde gezicht. Ik open mijn mond. Wat zal Kittkalinchen zeggen? En wat Emil? De loop van de revolver verliest zijn koelheid in mijn mond. Er is de smaak van olie. Ik haal de haan over. Maar ik zal niet schieten. Ik wil terugkeren naar het donkere gat in de rotsen, waar Ernst is, geschoren en fris gewassen, rustig overleggen wat te doen. Hoe eenvoudig.

Hij keerde terug naar het hol, waar hij zich thuis voelde. Uit zo'n donker gat keert men slechts weer als een oberleutnant zulks eist.

Ank Steenis

DE KOUDE OORLOG IN DE WETENSCHAP

De spanningen tussen de wereldblokken hebben hun weerslag ook in de wetenschap. Met de spectaculaire resultaten van de natuurwetenschappen worden we allemaal geconfronteerd. Ruimtevaart en atoomsplitsing zijn zelfs een topic van huiskamergesprekken.

Ook de sociale wetenschappen ondergaan de invloed van de machtsstrijd. Minder direct in het oog springend misschien, maar daarom niet minder fundamenteel.

Ter illustratie willen we nog eens terugkomen op Karl Wittfogels „Oriental Despotism" (1), waar Wert-

heim al in mei 1959 in De Nieuwe Stem de aandacht op heeft gevestigd. In een besprekinkje van een bladzij wordt een boek altijd te kort gedaan. Dat is op zichzelf al reden genoeg dit boek weer eens, en nu dus uitvoeriger, te bespreken. Maar er zijn meer redenen: dit boek is een typisch tijdsverschijnsel. Het is waarachtig niet verbazingwekkend dat in deze tijd iemand de verschijningsvormen van dictatuur bestudeert. Maar deze studie is een bedenkelijk voorbeeld van vermenging van politiek en wetenschap geworden. Dat ook Wertheim dit in zijn bespreking heeft durven stellen is aanleiding geweest tot een felle aanval. F. Kool is in Cartons voor Letterkunde (december 1959) en in Vernieuwing, orgaan van de Humanistische Werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid (juli/aug. en sept. 1959) hevig van leer getrokken tegen de z.i. „cryptomoraliserende" — hij bedoelde crypto-communistische — kritiek van Wertheim (2).

Waarom heeft Kool zich zo verschrikkelijk kwaad gemaakt? Wertheim heeft dit boek gekritiseerd en heeft de door Wittfogel gelanceerde theorie over ontstaan en werking van de „oosterse despotie" afgewezen. In deze kritiek heeft hij echter het karakter en de politieke ontwikkeling van Wittfogel betrokken.

Wittfogel is eigenlijk een sinoloog. Zijn studies over China hebben hem al ruim dertig jaar geconfronteerd met de problemen van de oosterse maatschappij. Geïnspireerd door Marx en Max Weber houdt hij zich sinds de jaren twintig vooral bezig met vergelijkende studies over „total power". Hij heeft aanvankelijk grote sympathie voor het communisme gehad. Maar conflicten met de geleerden van de Sowjetunie betreffende zijn in 1926 gepubliceerde theorieën over China, brachten hem tot andere inzichten. De politieke ontwikkelingen in China en het opkomende stalinisme zullen de beoordelingen over Wittfogels werk zeker hebben beïnvloed. In ieder geval kwam Wittfogel in het verdomhoekje in communistische kringen, die — zoals hij in de Inleiding van zijn „Oriental Despotism" bitter opmerkt — hem niet beoordeeld hebben op zijn wetenschappelijke merites, maar zich lieten leiden door

politieke motieven. Het communisme had voorgoed zijn aantrekkingskracht voor hem verloren.

De nazificering van Duitsland dwong hem (na een verblijf in een concentratiekamp) zijn geboorteland te verlaten. In 1934, op achtendertigjarige leeftijd, heeft hij zich in de Verenigde Staten gevestigd, waar hij in 1941 is genaturaliseerd.

Zijn wetenschappelijke arbeid heeft hij onvermoeid voortgezet, wat hem in 1949 een professoraat opleverde in de Chinese geschiedenis aan de Universiteit van Washington. Wat zijn politieke opvattingen betreft: hij is de weg van de bekeerling gegaan. Hij is nu een felle anti-communist en vooral een communistenvrezer. Zijn „onversneden democratische overtuiging" — de uitdrukking is van Kool — heeft hem er ongetwijfeld toe gebracht in 1950 „in volle overtuiging en ter vervulling van zijn plicht als Amerikaans staatsburger voor een zeer fatsoenlijke Senaatscommissie" (we citeren weer Kool) een verklaring af te leggen tegen Owen Lattimore. Deze sinoloog bepleitte op basis van een wetenschappelijke analyse van de Chinese toestanden een verandering in de Amerikaanse politiek t.a.v. China.

Hoe fatsoenlijk precies een dergelijke commissie is, in een tijd dat McCarthy met zijn ketterjacht triomfen viert, is niet zo gemakkelijk aan te tonen. Kool beweert dat Wittfogel een fel tegenstander was van deze praktijken en is daarom bijzonder boos als Wertheim beweert dat Wittfogel „hand- en spandiensten heeft verricht voor McCarthy en de zijnen, bij de poging om belangrijke en onafhankelijke figuren als Owen Lattimore te excommuniceren." Maar het resultaat van de actie tegen Lattimore was toch maar, ongetwijfeld mede dankzij de gezaghebbende stem van Wittfogel, dat Lattimore's carrière gebroken is en dat zijn pas enige jaren ingehouden is.

Wertheim heeft voor deze handelwijze van Wittfogel geen goed woord over. Dit heeft hem verleid tot het door Kool bijzonder gewraakte zinnetje „het blijkt dat de val als mens ook het wetenschappelijk peil met zich meesleept." We kunnen het eens zijn met Kool

dat dit een uitspraak is met een sterk moraliserende inslag. Het „crypto" had hij bij zijn uitbarsting van verontwaardiging wel weg kunnen laten. Het is theoretisch heel goed denkbaar dat een grote schurk tot uitzonderlijke wetenschappelijke prestaties in staat is, die erkend zullen moeten worden los van de schurkachtigheid. Bovendien, zouden we, als we de zaak omkeren, er van uit moeten gaan dat elke grote wetenschappelijke werker, een goed mens is?

Maar wat is voor Wertheim Wittfogels „val als mens"? Laten we aannemen dat Wittfogels anti-communisme een eerlijke overtuiging is. Wertheim wijst dit ongenuanceerde en vooral vreesachtige anti-communisme af. Een verschillende politieke overtuiging kan leiden tot een verschillende manier van handelen en van beoordelen van situaties. Maar er kunnen bepaalde praktijken worden uitgedacht en toegepast door wat voor regiem — en in naam van welke ideologie dan ook, die voor iedereen afwijsbaar zijn, of althans behoorden te zijn. Iedere vorm van ketterjagerij, van links of van rechts, is te veroordelen. Iedereen die daar, al is het nog zo weinig en nog zo indirect, aan meedoet, maakt voor de bewuste weigeraars een „val als mens". Het is niet meer dan vanzelfsprekend dat men een dergelijke figuur met de grootste kritiek blijft volgen, ook en vooral als hij aan de wetenschappelijke weg timmert.

Wittfogels werk dwingt, los van morele bijbedoelingen, tot een uiterst kritische beoordeling. Het boek is niet slechts geschreven „met politieke implicaties", wat zelfs Kool moet toegeven. Maar, en dit zegt Wittfogel inderdaad met „prijzenswaardige eerlijkheid en in alle duidelijkheid", het is zijn uitdrukkelijke bedoeling wetenschappelijke waarheden (een contradictio in terminis!) te onthullen om het westen te helpen een ideologisch vacuum op te vullen in de strijd tegen het communisme (Introduction, p. 10). Wertheim heeft het betreurd dat Wittfogel zijn kennis „slechts dienstbaar (wil) maken aan het schrijven van een politiek pamflet". Ook hierover is Kool zeer verontwaardigd en deze keer terecht. Wertheim doet hiermee

Wittfogel onrecht. „Oriental Despotism" is een dik boek dat wetenschappelijke waarheden openbaart om een politieke overtuiging te propageren. We mogen rustig spreken van een politieke bijbel.

Wat is „oosterse despotie"? De term roept meestal een voorstelling op van de meest brute vormen van machtsmisbruik en wreedheid, omhuld door de wazige geheimzinnigheid van „het oosten".

Bij Wittfogel heeft deze term niets vaag-romantisch, maar is het de benaming van een dictatoriale staatsvorm die kan en moet ontstaan in een speciaal type agrarische maatschappij, de „hydraulic" of „agromanagerial society". „Oosters" is bij hem ook niet een geografische afperking, maar betekent slechts dat dit soort maatschappijen in meerderheid in het oosten bestaan heeft.

Hydraulische maatschappijen hebben een aantal kenmerken gemeen. Het zijn in hoofdzaak landbouwgebieden,waarin de watervoorziening, hetzij doordat het een droog gebied is of juist bijzonder waterrijk, organisatie onvermijdelijk heeft gemaakt. Deze organisatie komt in handen van de leiders van de landbouwende gemeenschap, die zich hierdoor een almachtige positie kunnen verwerven. Ze bouwen een uitgebreid ambtenarenapparaat op met behulp waarvan ze een staatsmachinerie scheppen, die het leven in deze maatschappijen van onder tot boven en in al zijn uitingsvormen controleert. Wittfogels centrale stelling is dat in de hydraulische maatschappijen *de staat sterker is dan de maatschappij,* omdat de staat despotische macht bezit, gebaseerd op totale terreur en totale onderwerping van de massa van het volk. Er komen wel bepaalde enclaves van zelfbestuur voor (bijv. binnen de familiegemeenschap, in dorpen, gilden en sommige religieuze groeperingen) maar dat kan alleen omdat na een bepaald stadium in de organisatorische opbouw het voor de heersers financieel niets oplevert om te veel groepen actief te besturen. De absolute despotie als zodanig wordt niet aangetast. Zolang deze vormen

van zelfbestuur geen bedreiging zijn voor de staat worden ze met rust gelaten.

Dit soort maatschappijen zou voorkomen in China, in het Nabije Oosten (duizenden jaren voor Christus in Egypte en Mesopotamië), in India, Perzië, Turkestan en in vele delen van Zuid-Oost Azië, b.v. op Java en Bali. Ook Zuidamerikaanse landen hebben er voorbeelden van gekend: voor de Spaanse veroveringen het grote Incarijk en Nieuw-Mexico. Natuurlijk zijn er verschillende soorten hydraulische maatschappijen. Ook kunnen ze in de loop van hun geschiedenis overgaan naar een ander type. Maar allemaal hebben ze als gemeenschappelijk kenmerk: een despotische staatsmacht.

Bij zijn analyse van de klassestructuur van de hydraulische maatschappijen voert Wittfogel een klassebegrip in dat niet gebaseerd is op *bezit*, maar op *macht*. Hierdoor onderscheidt hij slechts twee klassen: de regerende bureaucratie, die als vertegenwoordiger van de despoot aan de top totale macht bezit over de andere klasse, de massa van het geregeerde volk. De bureaucraten kunnen onder bepaalde omstandigheden bezit verwerven, soms zelfs zeer veel, maar hun macht ontlenen zij slechts aan hun positie in, en hun relatie tot, het bestuursapparaat. Ook onder de beheersten komt eigendom voor, bij boeren, kooplieden en handwerkers. Wittfogel ontkent geenszins het belang van eigendom voor het ontstaan van sociale differentiatie, maar een basis voor het ontstaan van politieke machtsorganisaties kan deze nooit worden. Dit is alleen mogelijk geweest in het westen. Klassestrijd bestaat niet in de hydraulische maatschappij, hooguit spanningen tussen verschillende sociale groeperingen. Klassestrijd is niet de oorzaak van alle menselijke ellende, maar slechts de luxe van de „open" westerse maatschappijen.

Deze opvatting komt hem ook goed van pas in zijn felle afrekening met het marxisme. Hij heeft er een heel hoofdstuk aan gewijd om aan te tonen hoe Marx en Engels van een wetenschappelijke beoordeling van de „Aziatische maatschappij" zijn afgeweken uit vul-

gair politiek opportunisme. Hetzelfde geldt voor Lenin, terwijl ook Stalin, de hekkesluiter van het bekende rijtje, een lik uit de pan krijgt.

Wittfogel besluit zijn boek met een beschouwing over de mogelijke evolutie en sociale verandering in hydraulische maatschappijen. Werkelijk fundamentele verandering is in dit soort staten onmogelijk en daardoor afhankelijk van invloeden van buitenaf, die niet hydraulisch van karakter zijn. Vandaar dat er ook nu nog staten met een hydraulisch of gedeeltelijk hydraulisch karakter bestaan. Onder sommige omstandigheden is de westerse invloed de laatste eeuwen groot genoeg geweest om voor de toekomst hoop te kunnen hebben, wat betreft de ontwikkeling van democratische westerse instellingen. Er is echter het ergste te vrezen als deze gebieden in de greep van de Sowjetunie komen. Immers, sinds de machtsovername door de bolsjewiki in oktober 1917, kent Rusland een ambtenarenapparaat dat juist dank zij de moderne industriële basis de ergste slavernij in het leven heeft geroepen. Als dit stelsel in de nog hydraulische maatschappijen doordringt is de ellende niet te overzien.

Wittfogels theorie moet men lospellen uit een enorme overwoekering van voorbeelden en bewijsvoeringen, die het boek zeer moeilijk leesbaar maken. Het belangrijkste idee is dat in bepaalde soorten agrarische maatschappijen zich dus een absolutistische staatsmacht heeft kunnen ontwikkelen, gedragen door een groot ambtenarenapparaat, waardoor een uiterste centralisatie mogelijk is.

Natuurlijk hebben de vorsten van de door Wittfogel genoemde gebieden absolutistische aspiraties gehad, liefst gebaseerd op een zo groot mogelijke centralisatie. Maar zijn deze verlangens ooit in de praktijk verwezenlijkt? Zijn ze wel verwezenlijkbaar in maatschappijen die in hoofdzaak van de landbouw leven en die de moderne feilloze communicatiemiddelen ontberen?

Wittfogel is niet de eerste die zich met het karakter van het bestuursapparaat in Aziatische gebieden heeft bezig gehouden. Max Weber is op grond van zijn

studies hierover (3) tot opvattingen gekomen die lijnrecht staan tegenover die van Wittfogel. Weber constateert een zeer grote decentralisatie en gelooft niet aan een totale, despotische willekeur, daar de macht van de provinciale baronnen een sterk tegenwicht vormt tegen de centralistische tendenties van de oosterse regiems, terwijl bovendien de traditie een sterke rem is op al te grote uitbuiting en tirannie. Omdat Wittfogel bijna in de halve wereld, in de meest uiteenlopende tijden hydraulische maatschappijen ziet, is het ondoenlijk hier volledig na te gaan welk beeld het dichtst bij de historische werkelijkheid komt. We zullen ons daarom beperken tot enkele gebieden van Zuid-Oost Azië en Wittfogels theorie toetsen aan enige recente publicaties.

Voor Ceylon beschikken we over een artikel van E. R. Leach (4), die onderzocht heeft of Wittfogel gelijk heeft met zijn opvattingen voor de noordelijke droge streek van Ceylon. Tot verbazing van Leach heeft Wittfogel dit Sinhala nergens genoemd, hoewel de watersituatie en de bodemgesteldheid alle aanleiding geven om hydraulische maatschappijen te verwachten. Hetzelfde geldt trouwens voor Birma en Cambodja, waar Wittfogel ook niets over zegt. Het resultaat van Leach' onderzoek leidt hem tot de conclusie dat Wittfogels idee over een gecentraliseerde despotische staatsmacht althans voor het noorden van Ceylon niet opgaat. De concrete historische werkelijkheid past niet in het beeld van Wittfogel.

De vorsten hebben veel gepretendeerd. Ze noemen zichzelf de grote bouwers van de irrigatiewerken, maar het blijkt dat het irrigatiesysteem in de loop van honderden jaren is opgebouwd en het kan daarom niet toegeschreven worden aan één of enkele grote koningen. Dat de werken het resultaat zijn van enorme inspanningen van duizenden arbeidskrachten staat wel vast. Dit hoeft nog niet zonder meer te betekenen dat deze strikt gecontroleerd werden door een grote schare centrale ambtenaren. Het blijkt wel dat de provinciale baronnen zich aan de centrale controle van de vorst in de praktijk gemakkelijk kunnen ont-

trekken en dat ze een grote zelfstandigheid genieten.

Wittfogel laat ook Thailand behoren tot de hydraulische maatschappijen, al noemt hij het slechts af en toe ter illustratie van een typisch hydraulische trek.

De studie van W. F. Vella (5) over Thailand levert de conclusie op dat pogingen die in de vijftiende eeuw zijn ondernomen om een centrale bureaucratie in het leven te roepen mislukt zijn. De koningen hebben in naam absolute macht — staatkundig, militair en op religieus gebied — met onder zich departementen, waarvan de leiders direct verantwoordelijk zijn aan de vorst. Maar de ambtenaren krijgen geen salaris. Het is normaal dat zij hun inkomsten trekken uit de bevolking waarover ze zijn aangesteld. De slechte communicatiemiddelen maakten deze ambtenaren tot kleine vorstjes over hun eigen gebied, des te zelfstandiger naar mate ze verder van het centrum afzaten. Vella beweert dat voor de ontwikkeling van de moderne techniek alle absolute vorsten worstelden met de problemen van provinciale controle, waardoor hun regiems in de praktijk uitermate zwak waren. Voor Indonesië komt B. Schrieke (6) voor het zeventiende eeuwse rijk van Mataram tot dezelfde conclusie. In de goederenmaatschappijen is het niet mogelijk voor de heersers werkelijke centralisatie door te voeren en alle pogingen daartoe moeten noodzakelijkerwijs schipbreuk leiden: de economische basis en de geringe technische ontwikkeling maken het onmogelijk.

Hoewel het in principe denkbaar is dat onderzoekingen van andere door Wittfogel hydraulisch genoemde gebieden zijn theorie zullen bevestigen, leren deze voorbeelden dat grondig deelonderzoek noodzakelijk is voordat men de theorie aanvaardt.

Er is los van het resultaat van gespecialiseerd onderzoek dezer gebieden het een en ander te zeggen over Wittfogels werkwijze, zonder dat we de moraal daarin hoeven te betrekken. De ondertitel van het werk luidt: A comparative study of total power.

Wittfogel gebruikt dus de vergelijkende methode. Wat is eigenlijk vergelijken? Men zou verwachten dat

Wittfogel verantwoording aflegt van de door hem gebruikte criteria. Daar is echter geen sprake van. Hij zegt eenmaal dat de hydraulische agrarische maatschappijen alleen vergeleken mogen worden met de agrarische feodale maatschappijen van de Westeuropese middeleeuwen. Die uitspraak zou dan berusten op de overweging dat alleen maatschappijen met min of meer gelijke *productiemethoden* met elkaar vergeleken mogen worden. Wat Wittfogel echter in de praktijk doet is de *staatkundige organisaties* van proto-industriële en zelfs van volledig moderne industriële maatschappijen met elkaar en met de hydraulische maatschappijen vergelijken. En vooral als hij uitweidt over de terreurmethoden van de hydraulische heersers, neemt hij overstapjes om te laten zien wat de moderne Sowjetbureaucraten op dit terrein hebben uitgedacht. Vooral in de als illustratie bedoelde noten kan men het nodige fraais vinden. En voortdurend wordt daar de westerse democratie als lichtend voorbeeld naast gesteld.

Wertheim heeft beweerd, tot razernij van Kool alweer, dat Wittfogel die oude rijken „gelijk (stelt) met de huidige geperfectioneerde machtscentra in Moskou en Peking". Dat is inderdaad niet helemaal juist. Wittfogel stelt ze niet gelijk, maar laat juist zien dat de terreurmogelijkheden van het industriële ambtenarenapparaat nog veel groter zijn dan van het hydraulische. Het is ongetwijfeld waar, de moderne techniek stelt ons ook wat dat betreft tot ongekende prestaties in staat. Maar is het zonder meer verantwoord staatsapparaten, opgebouwd op een verschillende economische basis, met elkaar te vergelijken, vooral als men, zoals Wittfogel doet, juist ontstaan, aard en werking van het hydraulische staatsapparaat verklaart uit de economische basis?

En waarom sleept Wittfogel er voortdurend de praktijken van het communisme bij? Voor zijn eigenlijke betoog doen dit soort beweringen niets ter zake. Zijn ijver om een ideologisch vacuum op te vullen voor het westen overwoekert zijn betoog en verleidt hem tot een ergerlijke willekeur.

Zonder enige systematiek vergelijkt hij ook allerlei hydraulische maatschappijen met elkaar. Hij noemt alle mogelijke landen en toestanden om een aspect van zijn theorie te bewijzen. Ook met eeuwen is hij niet zuinig: als het hem te pas komt „vergelijkt" hij Egypte tijdens de farao's met maatregelen die in het negentiende eeuwse Egypte door de staat zijn genomen tijdens een overstroming van de Nijl.

Misschien is Kool wat te veel onder de indruk geweest „van de ontzagwekkende ethnologische, sociologische en historische kennis en van de bijzonder scherpe visie van de auteur", dat hij kritiekloos Wittfogels „Oriental Despotism" heeft kunnen verdedigen. Of heeft hij zijn eigen ongetwijfeld hoog wetenschappelijk peil zo laten dalen in zijn ijver om de „crypto-communistische camouflage-propaganda met haar typische vermenging van persoonlijke verdachtmaking en schijn-wetenschappelijk betoog, aangelengd met een snufje kwasi-moraal" van W.F.W. te ontmaskeren?

Ondanks alle kritiek die tegen Wittfogels werk is in te brengen en de twijfelachtige waarde van zijn theorie, heeft het boek één grote verdienste. Het vraagt aandacht voor de geschiedenis van de buiten-europese gebieden. In het algemeen is de belangstelling voor buiten-europese geschiedenis bij historici niet groot. Opgevoed als ze zijn in de Europa-centrische traditie, zijn ze dikwijls zeer huiverig om er zich mee te bemoeien. Toch zal de westerse geschiedwetenschap zich noodzakelijkerwijs moeten verruimen. De politieke veranderingen van de twintigste eeuw zullen dwingen tot een heroriëntering. Men zal echter niet eenvoudig kunnen overgaan tot een kwantitatieve uitbreiding van de stof. De theoretische problemen die een dergelijke verruiming met zich meebrengt zijn vooral van methodologische aard.

Wittfogel heeft geprobeerd vanuit een bepaalde visie, door middel van de vergelijkende methode, een synthese te geven. Hij is zeker niet de eerste die getracht heeft vanuit een bepaalde gezichtshoek de geschiedenis van de mensheid, of van een deel hiervan,

in één grote synthese te vatten, meestal verbonden met bepaalde toekomstverwachtingen. De vak-historicus is in de regel wel in staat de onhoudbaarheid van dit soort theorieën aan te tonen met een beroep op detail-studies, die aantonen dat het ontworpen beeld niet klopt. De huidige politieke situatie, die juist dwingt tot een verlaten van het Europa-centrische standpunt, zal, zonder voorafgaande theoretische bezinning, de historicus kunnen verleiden tot al te ideologisch of zelfs politiek gekleurde beeldvorming. Wittfogels werk levert het treurige bewijs dat dit gevaar niet denkbeeldig is. Kool eist dat geen morele overwegingen dienst gaan doen om wetenschappelijke stellingen te ontkrachten. Een volkomen juist standpunt. Maar laten er evenmin stellingen opgesteld worden met de pretentie wetenschappelijk te zijn, als ze in werkelijkheid moeten dienen een ideologische basis te verschaffen in een politieke machtsstrijd.

(1) Karl A. Wittfogel, Oriental Despotism: A Comparatieve Study of Total Power. Yale University Press, New Haven, 1957.

(2) De citaten van Kool zijn alle uit zijn artikel in Cartons voor Letterkunde, no. 7, dec. 1959.

(3) Max Weber, Wirtschaft und Gesellschaft, in: Grundriss der Sozialökonomik (1925), hoofdstuk 7: Patrimonialismus.

(4) E. R. Leach, Hydraulic Society in Ceylon, in: Past and Present, vol. 15, april 1959.

(5) W. F. Vella, The impact of the West on government in Thailand. Univ. of California Publications in Political Science, vol 4 (1955), no. 3, pp. I-VI en 317-410.

(6) B. Schrieke, Indonesian Sociological Studies. Selected Writings. Den Haag-Bandung, 1955.

Peter van Steen

KWATRIJNEN

Een rijpe zomerregen valt willoos omlaag
en drenkt de onbegrijpelijke aarde;
denkt er niet dieper over na, geen enk'le vraag
werd ooit beantwoord in haar volle waarde.

*

Als de illusie van het dunne ogenblik
smekend versiddert in het bodemloze slik
der tartend weggezogen dromen ziet men pas
dat men niet verder kwam dan men aanvank'lijk was

*

Zich te ontdoen van leed van nieuwe dag
hoewel die toch al oud was voor hij kwam
en 't zeer dat heel 't voorafgaand leven nam
zal woek'ren over juist begonnen lach.

*

Verwijten dat de regen nat is
en mokken dat de zon zo droog is,
is vrezen dat het leven dood gaat
en dat het water aan de rand staat.

*

De keuze doen is 't andere verwerpen
en zal de pijn om 't afstaan nog verscherpen
en kiest men niet dan is men reeds gekozen,
neem daarom van twee kwaden het minst boze.

Uys Krige

EERSTE ONTMOETING MET ROY CAMPBELL

Dis nie oor Roy Campbell se werk wat ek hier wil skrywe nie. Ek wil eerder 'n portret probeer teken, al is dit ook hoe sketsmatig, van die man van wie ek soveel gehou het en aan wie ek soveel verskuldig is, na gelang van die allereerste van al die honderde ontmoetings wat ek gedurende 'n kwarteeu met hom gehad het.

Ek sou niet soveel aandag hieraan bestee was ek nie oortuig nie: dié ontmoeting is in baie opsigte openbarend van Roy Campbell se hele karakter en persoonlikheid. Dit werp ook lig op verskeie aspekte van Campbell se digkuns: die frisheid, onmiddellikheid en spontane uitbundigheid van dié poësie; die digter se essentiële lewensvreugde, geesdrif en vuur en sy geweldige vitaliteit; kortom sy sonnige, *al fresco* eienskappe.

En ons ontmoeting gee ons ook 'n kykie in die oord of kontrei wat die besieling was van Campbell se beste gedigte uit sy middelperiode, naamlik sy Provensaalse, heeltemal klassieke verse, die meeste waarvan bevat is in sy nogal, na my mening, miskende bundeltjie, *Flowering Reeds.*

Op 'n pragtige herfsmôre in Oktober 1932 het ek in die „Provensaalse Venisië", die skilderachtige vissersdorp, Martigues, uit die Marseille-bus geklim. Paar minute later het ek my bloedig vererg vir die plaaslike posmeester wat, swaar-steunend op die „hoë, dwingende gesag" van die wet, eenvoudig bot geweier het om aan my mee te deel waar Monsieur Campbell woon. En sommer op die daad het ek skoon uit Martigues gestap, reguit weswaarts in die rigting van Spanje. (Was dié koers nie dalk „profeties" nie? Want ongeveer 'n jaar later is Roy en ek saam na Spanje.)

Dis helfelf in die môre, ek stap onder 'n lang breë laning deur van reusagtige plataanbome die toppe waarvan mekaar raak; bo my kop sing daar, onsig-

baar tussen die groot blare baie waarvan reeds 'n rooigoue glans het, minstens 'n dosyn nagtegale asof hulle net die een skone doel het om my voort te fluit op die laaste skof van my reis, veertig myl ver, na die digter wat ek nog nooit gesien het nie, maar wat, lyk dit, ek al jare lank ken en gou-gou voel ek 'n hele ent beter.

Dis of ek 'n stralende Cézanne-doek binnestap. Agter my lê *l'Estaque* wat Cézanne dikwels met soveel liefde geskilder het; regs, feitlik aan my voete, die stil blou meer, *l'Etang de Berre,* waar hy so graag gekom het; en daarver, tronende oor die meer in die noordwestelike gesigseinder, toring die trotse Mont Victoire wat hy in skilderstuk op skilderstuk verewig het, massief teen die diepblou lug op.

Ja, sê die eerste boer wat ek raakloop so gou ek uit die diep koel kerkagtige skaduwee van die plataanlaning in die helder sonlig van die oop veld uitkom, *l'Anglais* leef in 'n *mas* (boerehuis), *lá,* daar doér, 'n paar kilometer hiervandaan, nie ver van die grootpad af nie, regs teen die heuwel aan wat afkyk op die *étang.*

Ek is die enigste persoon op hierdie lang wit pad wat lui kronkel deur wingerde, vrugte- en olyfboorde, en ek voel só vry, só sorgeloos, ek sou met die jubelende nagtegale begin wedyver, hierdie tintelende vreugde in my hardop wil uitsing as ek maar net kon, *tongueless nightingale* wat ek is.

Ongeveer 'n halfuur later swaai ek regs langs 'n klipperige plaaspaadjie van die grootpad af met mikpunt die tipiese Provensaalse opstal met hoë ligbruin mure, twee verdiepings en aantreklike dak van groot rooi teëls, wat daar alleen teen 'n steiltejie tussen sy olyfbome staan. Dis seker nie dieselfde ou seksietjie sanggenante nie, dink ek, maar in die olyfbome om my tierelier pal die nagtegale . . .

Ek staan op die voordeurtrap en klop aan. 'n Stewige entjie vroumens met swart hare wat in dik olierige stringe los swaai oor haar sterk skouers, wilde donker oë en 'n blas vel, steier, so lyk dit, uit die kamer se donkerte hier voor my op en, verras, stap ek twee treetjies tru.

Non, non, Monsieur, skree sy my byna toe in 'n aksent wat so onmiskenbaar Provensaals is as die Mistralwind, sy's niet Madame Campbell nie, sy's Mireille — o skaduwee van die groot Provensaalse digter, Mistral, met sy meesterstuk, *Mireille!* — die *bonne,* die bediende, ja, ja, die bediende! *Monsieur* slaap nog, maar sy sal hom wakker maak, nou op die plek, *tout de suite; Monsieur* moes al lankal opgestaan het, want sy wat Mireille is, moet aangaan met haar werk, sy kamer aan die kant maak, kyk waar staan die son! *Pardonnez-moi* . . . en daar trek sy met die groot steil trap an bo en slaan sy met 'n verbasende beweeglikheid van haar bonkige liggaam plek-plek sommer twee, drie treetjies oor.

Ek staan op die hoogste treetjie van die stoeptrap en luister na die nagtegale. Die sonlig lê soos 'n goue *patina* op die klassieke Middellandse toneel oral om my; en nou vir die eerste maal word ek bewus van die boomsingertjies, hoe daar oral, teen die bome aan, ontelbare sonbesies aan 't snerpe is, asof in 'n bibberende begeleiding, skril en koorsig, vir die moeitelose, soet-vloeiende lied van die nagtegale.

My gedagtes trek ver, baie ver na 'n skroeihete dag op die Swellendamse plaas van my Uys-oupa jare der jare gelede . . . Maar deur die oop venster bo my hoor ek Mireille skor protes aanteken. En hoe 'n man slaperig mompel. Dan klap daar 'n deur.

'n Lang man kom die donker mankolieke trap afgestrompel. Hy het 'n verweerde matroosbroek aan en 'n donkerblou jersey. Dis duidelik dat hy in sy klere geslaap het. Die volgende oomblik staan hy op die drumpel, knip-knip hy sy groot groenerig-blou oë in die skielike skerp sonlig en skud hy, kragtig, my hand.

Dis of daar iets manliks en guls in my invloei uit hierdie ferm handgreep, dié forse reguit blik en Roy Campbell se hele wakker, gretige houding. Geraak deur hierdie openhartige ontvangs deur 'n beroemde digter wat my glad nie ken nie en vir wie my koms 'n volkome verrassing is, kyk ek noukeuriger na hom.

Dis 'n indrukwekkende kop, heeltemal kaal van voor en in die middel, fier gedra op breë skouers. Die

gesig — lang, spitspuntig en met fyn trekke — is buitengewoon; maar die treffendste gelaatstrek van hierdie een-en-dertigjarige jongman is ongetwyfeld sy oë. Hulle is terselfdertyd helder en geheimsinnig, lyk onskuldig sowel as wêreldwys; met in hul uitdrukking iets afgetrokke en onnaspeurbaar, maar tegelyk naby en intiem-vriendelik.

Toe hy egter sy mond oopmaak, kry ek 'n skok. Hy't gisteraand bietjie dronknes gehou met 'n klompie Martigues-vissers, sê hy, hy't 'n helse nadors, sou ek omgee om vyftig tree saam met hom na die put toe te stap? Daar was 'n Krige saam met hom op Oxford, Jack Krige van Johannesburg, die beste student van sy jaar, 'n eersteklas kêrel, seker my neef . . .

Dis nie sy reg-op-die-man af, byna bars, hees ge mompelde aanhef wat my verbaas het nie, maar sy aksent. Dis selfs erger as my eie in Engels, so ruig-Suid-Afrikaans dat jy dit met 'n Knysna-tandsaag sou kan sny. Dit laat my, terwyl ek daar langs hom in die stil sonnige Virgiliaanse landskap staan, selfs 'n bietjie heimwee voel; tower voor my op die grysblou klipkranse van ou Tafelberg, die hoë dreunende branders by Oemkoemaas en die grootse blougroen glooiinge van die Vallei van 'n Duisend Heuwels . . .

Die groot emmer vol duike het in die put afgeratel, ons twee kalm beelde op sy stil, groenglimmende oppervlakte in 'n honderd dobberende waterskrefies versplinter. Nou kraak-kraak die emmer terug.

Roy gryp dit in sy twee hande en kantel dit oor sy kop met een snel, rukkerige beweging. Hy komt orent, skud sy kop 'n paar maal op 'n lomp, halwe nors manier asof hy saam met die glinsterende druppels wat van sy nat harspan spat, ook 'n paar laatste grys spinnerakke uit sy gees wil losskud.

„That's better!" bulder hy byna. „Much better, come on, man, let's get going! It's getting late . . ."

Ek moes 'n bietjie verwonderd gelyk het want: „I've got a bicycle," vervolg Roy. „And it's strong enough for the two of us. You just hop onto the crossbar and we'll slip into Martigues. There's a nice cafe there under the plane-trees by the canal. The *vin ordinaire* isn't bad

and those fishermen are bloody good compagny. You'll like'em. Come on, man!"

Veertig sekondes later sit ek hoog en droog maar nie alte gemaklik nie — met 'n tamaai karba in sy netjies inmekaar gevlegde rietjieshouer in my arms — bo-op die fiets se dwarsstang; gee Roy net een sprong en is hy in die saal; druk hy my styf teen die fiets se handvatsels vas soos hy ver vooroor leun om sy spoed te versnel — en plotseling is daardie kalm landskap nie langer staties nie, kom dit my tegemoet geskiet en is daar 'n gedruis soos van die dawerende Mistralwind in my ore, suis ons langs die myllange heuwel af terwyl ek die karba vasklou asof my lewe daarvan afhang en Roy 'n „running commentary" in my regteroor inskree op my neef, die omringende landskap, rugby, Martigues se vissers, hul hoogs interessante gebruike en gewoontes, Roy se voorliefde vir Byron en Pope, die voortreflikhede van Provensaalse kruie soos roosmaryn en tiemie en die joos weet watter ander onderwerpe nog.

Alte seker, die Franse speel 'n los oop vurige skouspelagtige soort rugby, weerklink Roy se stem triomfantelik in my oor. „They give the ball plenty of air, fling it about as gaily as if it were a great golden orange . . ." En Rimbaud het gesê Baudelaire is 'n god. Watter digter, Baudelaire, marmer en musiek tegelykertyd. Marmer wat betref sy vorm, musiek wat betref die fyn innerlike ritme van sy singende versreël. Hoe op aarde sou 'n mens daardie fantasties-eenvoudige, magiese slotreël van *Receuillement* kon vertaal: *Entends, ma chère, entends, la douce Nuit qui marche?* (Luister, liefling, luister hoe soet die tred nou van die Nag.) Of: . . . *Surgir du fond des eaux le Regret souriant* (. . . sien hoe, glimlaggend, die Spyt styg uit die diepste waters) uit dieselfde magnifieke sonnet?

En Rimbaud is ook 'n god. Die wonderlikste van alle wonderkinders.

Et, dès lors, je me suis baigné dans le poème
De la mer infusé d'astres et latescent . . .
(En daarna het ek my gebaai in die gedig
van die see deurtrek met sterre en melkwit . . .)

Roy se stem, nou, het 'n trae, wiegende onderseese toonval. Maar 'n oomblik later weergalm dit weer kragtig in my regteroor:

Million d'oiseaux d'or, o future Vigueur . . .
Oh que ma quille éclate! Oh, que j'aille à la mer!
(Miljoene goue voëls, O Krag van die toekoms . . .
O, dat my kiel mag bars! O, dat ek na die see mag gaan!)

Daar's nie aan te twyfel nie, die ganse moderne poësie vind sy ontstaan in Baudelaire en Rimbaud. En hoe hanteer die Franse agterspelers, en selfs hul voorspelers, nie 'n nat bal nie! Hulle kan hom sommerso tot vyftien, twintig tree ver aangee en die bal glip nooit uit hul hande nie. Watter vaart, watter vuur, watter *brio!* Dalk is hul voorspelers nie so goed soos ons s'n nie. Nie so doelbewus, stelselmatig, „wetenskaplik" nie. Juistemint, watter geesdrif vir rugby lê hierdie *mordus* („gebetenes" of dweepsiekes) aan die Suide tog nie aan die dag nie.

Ken ek Valéry se *Cimetière Marin?* 'n Meesterlike gedagte-gedig waarin die digter se gedagte vlerke kry en dit al stygende aanhoudend sing; en waar daardie heerlike moeitelose vlug volhou word, man, vanaf die eerste versreël tot die laatste! *L'argile rouge a bu la blanche espèce* (Die rooi klei het die wit geslag gedrink) en Roy se luidsprekerstem het gesak tot 'n eerbiedige, half-elegiese gefluister — . . . *Tout va sous terre et rentre dans le jeu . . .* (alles gaan onder die aarde in en keer terug tot die spel.) Wat 'n onvergeetlige reël: *L'argile rouge a bu la blanche espèce . . .*

Gosh, dreun die stem weer in my oor, maar Carnecerito (die slagtertjie) de Méjico is 'n onverbeterlike romantikus, hy vergryp hom aan al die klassieke norms van die stiergeveg, nee, hy verkrag deurentyd dié norms. Maar watter moed, *que valiente!* Domingo Ortega is die beste *torero* wat hy dusver sien optree het. Wat 'n grasie, elegansie, vernaamheid, begaafheid. Bien jy Domingo op sy stukke, is dit kompleet asof jy 'n beskrywing deur Homerus lees van die Griekse held, Achilles, in aksie. Hy sal my na die eerste *corrida* neem van die seisoen in die 2000-jaar-oude arena te

Arles vroeg volgende jaar.

Appollinaire is die fynste van lierdigters, 'n moderne troebadoer *par excellence.*

L'amour s'en va comme cette eau courante . . .
L'amour s'en va . . .
Comme la vie est lente
Et comme l'Espérance est violente . . .
(Die liefde glip weg soos hierdie lopende water . . .
Die liefde glip weg . . .
Hoe langsaam die lewe tog
En hoe gewelddadig die Hoop . . .)

Wat 'n musiek tog, dit hou aan met vloei deur jou geheue, rimpel oor die drumpel van jou onderbewussyn . . .

La joie venait toujours après la peine.
Sous le pont Mirabeau coule la Seine . . .
(Die vreugde het altyd die smart opgevolg.
Onder die Mirabeau-brug vloei die Seine . . .)

Alte seker, die kort liriese gedig, *Le Pont Mirabeau,* het die tema van die Seine of enige stedelike rivier skoon uitgeput vir alle digters na Apollinaire. Maar mens weet nooit met 'n ware digter nie. Hy kan jou ten enige oomblik verras. Of verblind. Of jou met 'n koevoet van 'n hekeldig oor jou kop moker. Nee, sy kop is nie meer omgekrap van gisteraand se dopstekery nie. Hy voel oukei, piekfyn.

En Appollinaire is nie net modern nie, hy's klassiek terselfdertyd — in die singende Franse tradisie vanaf Ronsard of selfs vroeër, ja, vanaf François Villon aan die begin van die vyftiende eeu tot op hede. Ken ek sy *La Chanson du Mal-Aimé?* Daar's vir jou 'n praggedig, een van die allerbeste van ons tyd. „Modern" verby en met wat 'n singvermoë!

En die groot seedigter, Tristan Corbière, stug, streng, taai, weerbarstig, voortvarend. Nee wat, man, sy *hangover* is skoonveld. *Il s'est volatilisé* (Hy't verdampt). Hy voel so reg soos 'n roer. *Le vierge, le vivace et le bel aujourd'hui.* (Die mooi, die maagdelike en die lewendige vandag) . . . Weer reg, dis Mallarmé, 'n fabelagtige versreël. Waar haal die digters al hul toorgoed vandaan? En Verlaine, watter suiwer liriese gawe

had hy tog nie, *le pauvre Lélian* ... hy doepa jou sommer met 'n deuntjie. Die Martigues-vistermans het hom geleer wat 'n mens alles met 'n doodgewone ou mosseltjie kan aanvang. Die grote Mistral is sonder twyfel die grootste epiese digter van sy eeu. Hy sal my vanaand 'n mosselgereg voorsit wat my smaak sal streel soos 'n Verlaine-liedjie die oor. Marcel Lalanda, land, maar daar's vir jou 'n uithaler stiervegter! Verlaine ...

Roy en ek trek nog altyd gonsend langs daardie nimmereindigende steilte af ... Daarom was dit bepaald 'n verligting om 'n rukkie later langs die laatste lang koel gelykte onder die reuseplatane voort te glip en weer die nagtegale hul silwer lied hoog en yl oor ons te hoor uitsprinkel.

Halfnege dié aand het ons met twee vol karba's teruggekeer na die *mas*, Roy se vrouw, Mary — van 'n donker Spaanse skoonheid, maar onverstoorbaar Engels in haar hele houding en nugter reaksie op Roy se onversaagde uitbundigheid — en hul twee dogtertjies, Teresa en Anna.

Tot kort voor ons vertrek uit Martigues was ons gesprek steeds soos 'n marathon-wedloop — met Roy los voor, gevolg op 'n afstand van 'n paar myl deur drie vissers, 'n Franse aristokraat en beeldhouer, 'n Spaanse huurmotorbestuurder, 'n skoenmaker, leerlooier, voormalige sirkus-hanswors, oud-stiervegter, die plaatslike grafgrawer, 'n Ierse swerwer-kitaarspeler en ek iewers in die middel van dié bonte jockeytrek.

Sonder die prikkeling van 'n dergelike gehoor het Roy se welsprekenheid geen iota of tittel van sy vuur of sy omvang ingeboet nie, het dit aangehou om hemel en aarde en alles wat daarop is te omhels „with 'n fine frenzy rolling".

Die volgende môre — toe die son stralend uit die Middellandse See opstaan om die lang grysgroen kanale van Martigues soos met bloed te laat loop — was Roy en ek, in dié volgorde, nog glad nie uitgepraat nie ...

van: Uys Krige; Lea-Girt;
Tweede Strand; Clifton; Kaapstad.

H. van der Ploeg

DREIGEND EINDE

ons dorp
gewrongen
tussen rotswand
en rivier
ligt eenzaam
soms geïsoleerd
in het wijde bergland
slechts de grote weg
aan de overkant der stroom
confronteert ons
nu en dan
met menselijk leven
buiten onze gemeenschap
daar rijden trucks
en tanks
en carriers
alle grauwgroen
of vlekkig gecamoufleerd
als door een debiele huisschilder
daar passeren transporten
levensmiddelen
wapens
of jonge kerels
de harde koppen
amper zichtbaar
onder de schaduw der helmen
verder is er van verkeer
geen sprake
alleen de bezetters
razen langs
bedrijvig
op weg naar de wereld heerschappij
en dat is alles
wat wij van hen merken
zeker

in het begin waren ze ook hier
zaaiden angst in onze harten
gedroegen zich correct
en vertrokken
toen het strategisch onnut
en de armoede
van ons plaatsje
hen voldoende duidelijk waren
wij leefden voort
vredig
tevreden
soms waaiden geruchten over
handig de termiek benuttend
over terreur
en verzet
maar wie geloofde ze
wie wilde ze geloven
wij leefden vredig
tevreden
tot vannacht
in deze zoele nacht
zo'n nacht
waarin men tot bezinning komt
als men althans niet slaapt
of kroelt
reed een auto
inhoudende
drie officieren
en een soldaat chauffeur
op een mijn
door een knutselaar
op zolder vervaardigd
slechts een voorwiel
en de motorkap
werden beschadigd
een teleurstellend resultaat
maar bovendien
werd vanaf de helling
schuchter geschoten
op de tot onmacht verwrongen kar
de officieren bleken

geenszins dronken te zijn
zoals men op dat uur
toch mocht verwachten
zij brachten bekwaam
een mitrailleur in stelling
en na een kort vuurgevecht
namen zij drie mannen waar
die de berg opvluchtten
slechts de chauffeur bleek gesneuveld
het incident vond plaats
tien kilometer vanaf ons dorp

de vijand behandelde ons humaan
naar zijn zeggen
(we hadden een blanco strafregister)
geen verkrachting
brandstichten
of moorden
slechts tien mannen
willekeurig gekozen
werden opgesloten
in het stadhuis
annex politiebureau
in de twee moderne cellen
die de trots vormen
van onze politiemacht man
en die nimmer gebruikt worden
de schuldigen aan de overval
wordt vier en twintig uur
de tijd gegund
om zich te melden
sportief
als betreft het een spel
offeren zij zich niet op
wat waarschijnlijk is
dan gaat men over tot liquidatie
van de tien gijzelaars
reeds zijn er twaalf uren verstreken
onze cel is heet
en bedompt

moedeloos hokken we bijeen
vijf mannen
afgesloten van de anderen
evenals die anderen
wachtend op de dood
die zich laat vertegenwoordigen
door soldaten
en een officier
als directeur van het agentschap
we bespreken onze kansen
we vloeken
of denken stil aan thuis
rusdoma
wiens zoon opgesloten is
in de andere cel
praat met de angstige jongen
door het kijkgat
hij helpt ons hiermee
aan een reden tot geïrriteerdheid
dankbaar schelden we hem uit
dan keert rusdoma zich tot ons
en vertelt van een plan
ontstaan in de andere cel
voorbijgaande aan de mogelijkheid
de geringe mogelijkheid
dat de daders zich melden
zullen wij drie daders
uit ons midden aanwijzen
door middel van loting
een simpel plan
gebaseerd op de keuze
alle tien
of drie
iedereen accepteert gretig
zonder de geloofwaardigheid
te betwijfelen
van dit toeval
in angst gecreëerd
dat de schuldigen aan de overval
zich naar ons dorp haasten
om daar alle drie

als gijzelaar
te worden gekozen
uit ruim tweehonderd
mannen en jongens
nu volgt het loting probleem
gegeven
tien mannen
in twee cellen
loten om drie plaatsen
in het hiernamaals
voor de christenen
of de verrotting
van het superieure lijf
voor de anderen
we ruziën
in de cellen
tussen de cellen
speeksel spuiend
door de communicatie opening
op gemiddelde ooghoogte
in de zwaarmetalen deur
tot dwaze caspèr
in de andere cel
het probleem oplost
door zich beschikbaar te stellen
als slachtoffer
van welk aanbod
rusdoma
de drie anderen
en ik
gemakshalve aannemen
dat het voortspruit
uit vrijwilligheid
(dwaze caspèr komt soms tot vreemde daden)
dit nobel gebaar
vereenvoudigt de zaak
menen wij
iedere cel levert
nu nog één man
maar als één man
protesteert de andere cel

onverstaanbare klanken
kanspercentages
en vloeken
stromen door de gemeenschappelijke
ronde mond
een eenvoudige berekening leert
dat de verontwaardiging
gerechtvaardigd is
maar wat dan te doen?
men komt tot bedaren
in de andere cel
wordt redelijker
en accepteert tenslotte
we loten
rusdoma breekt vier lucifers
een vijfde wordt dit lot bespaard
en deze zal de doorslag geven
rusdoma frutselt
en houdt ons dan zijn hand voor
vijf bleke houtjes
steken uit
welke is niet verminkt
oude bobak trekt als eerste
zorgvuldig wikkend
hij verkleint onze kansen
ik voel me onpasselijk
en transpireer hevig
ik ruk een houtje uit de hand
ik heb geluk
ik dank god
wiens bestaan ik ontken
de beide anderen trekken
rusdoma kijkt verdwaasd
naar de laatste lucifer in zijn hand
de overgeblevene
de onbeschadigde
zijn vonnis

hij tempert onze vreugde
de egoïst

dat hij zich zal houden
aan de afspraak
het is triest
een algemeen geacht burger
te zien verschrompelen
in doodsangst
hij zeurt over ontsnappen
en als zijn zoon roept
snauwt hij de jongen af
de jongen jankt
en smeekt om steun
ook hij trok de dood
uit een gesloten hand
dan wordt rusdoma vader
hij troost
hij kalmeert
hij richt zich tot ons
en roept begrip op
voor dit verschrikkelijk toeval
hij verzoekt om een nieuwe loting
zonder hem
opdat althans één van de kostwinners
gespaard zal blijven
wij zwijgen
nu zet het bezorgd gezinshoofd
omslachtig uiteen
wat er van zijn gezin zal worden
wij haasten ons te verklaren
dat wij ons verantwoordelijk stellen
voor het welzijn
van de familie rusdoma
daarop kan hij absoluut rekenen
maar dat is niet de bedoeling
rusdoma wordt razend
hij scheldt ons voor egoïsten
hij betwijfelt de eerlijkheid
van de loting in de andere cel
en hij maakt zich bezorgd over
het lot van zijn nabestaanden
die overgeleverd zullen zijn
aan onmensen als wij

door te verklaren
dat ons plan
waanzinnig
doorzichtig
ongeloofwaardig
en wreed
genoemd moet worden
geschrokken eisen wij
wij verzoeken hem
zijn ongeluk waardig te dragen
doch hij lacht om waardigheid
verklaart hij
zonder het bewijs te leveren
ondanks zijn kinderlijk optreden
krijg ik het te kwaad
als ik denk aan vrouw rusdoma
die zal achterblijven
met zeven kinderen
waaraan heeft zij dat verdiend?
maar de nadrukkelijk
in mijn geestes oog
paraderende gestalte
van mijn eigen vrouw
ons kind op de arm
doet mijn verstand weerkeren
wij zijn jonger dan de rusdoma's
wij hebben nog veel te verwachten
van het leven
ik wil niet dood

dan staat de oude bobak op
plechtig
hij verhaalt over zijn leven
een gewoon leven
waarvan de teleurstellingen
zijn achtergebleven
in de zeef van zijn brein
toch beweert hij
te hechten aan het bestaan
maar wellicht zich bewust

van zijn nutteloze ouderdom
(dit blijkt niet duidelijk
uit zijn onsamenhangend betoog)
meent hij zich te moeten aanbieden
als slachtoffer
hopende dat
de vijand zal geloven
in de guerilla activiteiten
van iemand op zijn leeftijd
rusdoma dankt hem huilend
mede namens vrouw en kinderen
die hem echt niet kunnen missen
nu blijkt echter
dat bobak zich beschikbaar stelt
als vervanger van rusdoma's zoon
rusdoma poogt vertwijfeld
hem te bewegen
zijn standpunt te wijzigen
de jongen is een nietsnut
een dagdromer
een zwakkeling
bobak is koppig
de zoon
of niemand
rusdoma vloekt
en zegt waardig
dat de familie rusdoma
het verdomt
om gunsten te accepteren
van de eerste de beste
ouwe zak
en dat bobak zijn armzalig leven
maar moet houden

een uur later
opent de vijand de cellen
we kunnen vertrekken
de daders hebben zich gemeld
reeds wordt de kuil
waarin hun gehavend lichaam

werd gesmakt
dichtgeworpen door soldaten
die het betreuren
dat de gefusileerden
hun graf alleen maar kunnen delven
en niet volstorten
wij groeten elkaar
als na een vergadering
of kegelavond
wij gaan naar huis
het leven gaat verder

Anthonie Donker

NEDERLANDSE POEZIE

De dichteres Sonja Prins

Het was in 1933, fataal jaar in ons aller geschiedenis, dat een dichteres zich met haar verzen aanmeldde, haast onopgemerkt, maar toch zeer opmerkelijk en dan ook door enkelen uitdrukkelijk verwelkomd, met name door Marsman en Van Vriesland. Haar woorden waren resoluut en toch tastend, haar verzen kleine moedige, moeilijk berekenbare daden. Haar bundel heette *Proeve in strategie.* Twintig jaar lang hoorde men vervolgens niets van deze dichteres, zij leek even onverwacht weer gegaan als zij gekomen was. Had men zich daarin vergist? Zij leek toch niet tot degenen te behoren van wie Nijhoff eens zo kernachtig heeft gezegd: die verlies je onderweg.

Zij heeft de verwachtingen dan ook niet beschaamd. Eerst kwam zij anders terug, zoals zij namelijk uit de nazi-gevangenschap terugkeerde, uit het verafschuwde vrouwenkamp Ravensbrück: uit de herinnering daarvan leeft haar roman De groene jas. Later legde zij voor ons haar derde bundel, *Nieuwe proeve in strategie* geheten, van 1957 (A'dam. De bezige bij). Daartussen is er nog de bundel van 1955, *Het geschonden aangezicht.* (De Windroos, U.M. Holland). De titel is veelzeggend voor de geest van haar werk, dat zijn ook de namen der groepen uit haar jongste bundel, zoals De open wereld en Europa mijn adem. Haar verzen zijn de bewegingen van een nieuwe geesteshouding, pogingen inderdaad tot een nieuwe strategie, een levenshouding die een door zelfzucht en heerszucht dichtgegroeide wereld voor haar eigen kleine aandeel tenminste wil openleggen, en haar blootleggen zoals zij is. Haar stem heft aan

ik wil zeggen wat alle mensen willen zeggen
ik wil hun stem zijn

Die stem spreekt uit een ik zou willen zeggen levens-

grote geladenheid, dat wil zeggen dat die haar geheel doortrekt en aan haar poëzie een accent geeft van grootsheid. Die haar het grandioze gedicht *Onweer* kon ingeven

Hoe zou ik niet spreken met mijn eigen stem
nu ik zo lang gewacht heb?
achter de zwarte voorhang staat de sidderende
bliksem
een ogenblik schittert de vuurplant op aarde
kathedraal van licht die plotseling afbreekt
en telkens opnieuw zijn vurige ladder uitwerpt.

Voor de lezer, ik neem tenminste aan voor velen zoals voor mij, is er daarbij de dubbele spanning dat men de waarachtige impuls van deze poëzie als geheel gewaar wordt en erkent, maar met de woorden van haar taal toch dikwijls geen weg weet of er de weg niet in vindt. Gaat de intentie van het machtig grote dat zij onder woorden wil brengen haar innerlijke kracht of haar taalvermogen te boven, zodat er vele zoekende, tastende woorden loskomen, stamelingen? Is het onze onsamenhangende wereld zelf die het verband der woorden met haar talloze verwarringen ondergraaft? Zeker is dat haar verzen om waarheidswille geschreven zijn en dat waarachtigheid het eerste en laatste kenmerk ervan is.

Of men het geloven wil of niet, voor mij staat onomstotelijk vast dat verzen altijd uit levensliefde geschreven worden, of in elk geval zonder deze niet tot stand kunnen komen. Het maakt geen verschil of men meent dit te kunnen weerleggen met de wanhopige toonsoort van zoveel poëzie en het onevenredig kleine geluksaccent in gedichten. Het is de teruggeslagen levensliefde, waarin de poëzie de nederlagen verwerkt die door de barbaarse wereld zijn toegebracht en veroorzaakt door de domheidsmacht van door niemand gewild maar door allen tezamen opgeroepen en geduld kwaad. Noemde Léautaud het oorlogsgeweld le retour légal à l'état barbare?, Sonja Prins schrijft

de ammoniak van het concentratiekamp
verbrandde mijn hersens
ik moet opnieuw leren denken

En op een andere plaats:

kijk naar hirosjima
de handen te verbrand
om de lichamen te raken
welke hel van de sagen
laat zo de mensen verrekken
welk vuur in de ingewanden
welk schilferig monster

Wat men ook van Sonja Prins' poëzie zal willen zeggen, zij neemt het op tegen het kwaad in de wereld. Werpt men daartegen op dat elke strijd in verzen vergeefs is, als niet de poëzie zelf de overwinning behaalt, dan heb ik daartegen in te brengen, dat een grootse intentie haar meermalen poëzie heeft ingegeven welke die van de sterkste hedendaagse talenten nabijkomt of evenaart. Daar is de simpele vernietigende aanklacht tegen de mens: Er zijn geen dieren.

Wie heeft het gedaan
de vos of de hond
het paard of de man
in onze stad
zijn er geen dieren
er zijn geen dieren geloof mij
het is uit met hen
wij hebben de grens definitief
overschreden
maar wie heeft het dan gedaan
het is onmogelijk
dat een man
deze man
is een officier
een officier met tressen en een kleine snor
en zijn zwager op de achtergrond
beheert een grote maatschappij
hij is een nachtmerrie
een spookgestalte
nee hij is een mens maar zijn korte vingers
liggen koud op de wereld
een mens onder mensen
een mens

Klein maar (onnoemelijk) dapper is haar trotse ver-

achting voor de Zwetser die deze samenleving met zijn grote woorden volpraat en goedpraat

het is een vogel
en hij doet me niets
met al zijn pluimen
zijn grote tenen grijpen
de grond hij pronkt
met zijn harnas

Sonja Prins strijdt als dichteres in een andere taal dan Gorter eenmaal deed, immers uit een andere tijd, zij verklaart dat zelf nadrukkelijk. Toch is het aan hem dat haar open waarachtigheid en strijdbaarheid en haar onweerstaanbare drang naar een open wereld mij herhaaldelijk denken doen. Zijn stem was een hel weerlicht, de hare, bij God uit geen „gouden tijd" meer zich verheffend is

een donkere stem als de bliksem
en de grond wordt gespleten

Meer nog dan een tijdsverschil is het verschil van een mannelijke stem en een vrouwelijke, maar die zich vermant:

nu is de winter
zwart als basalt
de zoute as vliegt
strooi het uit als het brood
het zwarte water wordt wit van de meeuwen

Zo ook de taal in deze gedichten!

* * *

De dichter Sybren Polet

De jongste bundel verzen van *Sybren Polet* heeft tot titel *Lady Godiva op scooter* (A'dam. De Beuk, 1960). Al laat deze titel bij alle moderne zakelijkheid toch nog wel een romantisch remspoor na, toch treft het meest het verschil met titels uit een romantischer verleden, zij het Mathilde van Jacques Perk (1882) of Witte vrouwen van Marsman (1930). Deze laatste in-

tussen zou zeker gevoeld hebben voor de geladen levenslust of soms ook de ontladen jongensachtigheid in deze verzen, zoals hij gevoeld zou hebben voor de romantische uitgelatenheid die zich soms op een aan Polet verwante wijze meester maakt van verzen van Hans Lodeizen en Remco Campert. Hij zou die „paradise regained"-toon aan de rand van een depressie herkend hebben en dat omslaan hebben gewaardeerd. Maar anders dan bij de hier genoemden is het bij Sybren Polet niet een soort reactie-levenslust maar een echte majeur-staat die zijn verzen soms doet opspringen als dolfijnen uit zee.

Die verzen zijn overigens volstrekt niet van een schaduwloze levensvreugde — zijn eigen schaduw vergezelt hem uitdrukkelijk in meer dan één vers — en het eerste gedicht van deze bundel spreekt al het verlangen uit naar onbekommerder taal dan waartoe de menselijke gesteldheid in staat stelt:

Misschien schrijf ik je nogeens een brief
als een veer, een gedicht
simpel als een brief.
Maar mijn woorden nu echoën
nog teveel oorlog, mijn woorden zijn tezeer
ondervoed

en mijn zachtste denkbeelden hinniken nog te weinig.

In dat zelfde vers is er sprake van het menselijke al te menselijke waar leven en wereld van doortrokken zijn:

ouderdom:
een ziekte die men niet kent,
armoede:
een ziekte waarover men niet spreekt,
hardheid:
een erts dat men verplicht is te delven.

Maar dan hervindt het vers de resolute toon van de levensmoed die voor deze poëzie karakteristiek is, en het besluit met een uitwerking van de titel van het gedicht dat met een vrolijk-cynisch understatement niet „onder mensen" maar „onder insekten" heet:

Maar liefste, ik verwarm je onder mijn schilden.
En mijn schilden?
Ze zijn sterk als erts.

In haar meest eigen gedaante is het een hartveroverende en hartverwarmende poëzie die Sybren Polet schrijft, ook al zijn er genoeg levensproblemen die erop drukken en genoeg poëzieproblemen die onopgelost blijven. De oplossing van de levens- of zijnsproblematiek lijkt bij tijden (al is het natuurlijk niet definitief in een bestaan waar voor het einde niets definitief is) toch inzicht in de momenten van gewaarwording van een volkomen als het ware plantaardig of, actiever, animaal opgenomen zijn en deelnemen aan het bestaan, als de bewuste levenslust nadert tot de dierlijke: insektachtig of aapachtig of jongensachtig. Inderdaad slingert soms zijn vers lustig aan een tak, aan de rand van een oerwoud maar in de nabijheid van een stad. In elk geval behoort hij tot de dichters die ik levenslang dankbaar blijf omdat zij de menselijkheid van de bomen ontdekken of liever nog de boomachtigheid terugvinden van de mens, waardoor hij weer een kans maakt op reëel en natuurlijk existeren en als bewust wezen aldus op gelukkig leven. Zo staat het in het derde van *Het bos heeft zijn bomen in zich.*

> Maar overal dringt de geur van politiek
> door, als een vreemde lichaamsgeur;
> de geur van iemand die je niet kent,
> niet ziet. Zijn denkwijze is overweldigend.
> Maar morgen ruikt al naar avond, zon
> naar lamp
> en de gestalte der stem snuffelt
> aan de schaduw die hij niet ziet.
> Maar het bos is niet eenzaam meer;
> het heeft zijn bomen in zich.

Die staat bereikt hij overigens ook vaak niet, als er een teveel van vernuftaanwending aan in de weg staat, ook aan de poëzie-wording in de weg staat vervolgens. Men kan het juist nogeens aan „de bomen" demonstreren, bij een beeld als: de bomen met hun wuivende antennes van haar. Een waarneming die zeker origineel en, in de goede zin van het woord, poëtisch is, maar toch ver blijft van de boomachtigheid. Diezelfde waar-

nemingsoriginaliteit geldt ook van wat hierop volgt

En ook de rivier zag hij
uit louter vingers en tenen zich
spelenderwijs voortbewegen langs de kade

En nog weer, als het vers voortgaat met:

zag de schepen, de arbeiders, kalme motoren
van kleur; meeuwen als rustbanken.

En toch bespeurt men tot op de plaatsen waar het suggestieve waarnemen blijft slagen, het risico niet alleen van de poëzie van deze dichter maar van het merendeel van de nieuwste of als men het nog zo noemen wil, experimentele poëzie. Zij staat voortdurend bloot aan de gevaren van de vernuftaanwending en de nadrukkelijke originaliteit van beeld en observatie. In vele gevallen bestaat deze poëzie namelijk veel meer uit een associatieketen van invallen dan in een stroom van werkelijk levensrythme. En het ergst is nog niet, of die associatieketen ons als lezer herhaaldelijk uit de hand glipt, soms regels, soms bladzijden lang, maar het gemis van de rythmische levensstroom zelf is dunkt mij te vaak een veel hachelijker trek ervan. De nieuwste poëzie heeft zich ontegenzeggelijk en onherroepelijk aan de taal opgelegd als een *nieuwe zegswijze*, maar als *nieuwe dichtwijze* is zij zoveel meer plastisch dan muzikaal, zoveel meer fragmentarisch en verbrokkeld dan een stromend geheel, dat haar mogelijkheden hierdoor beperkter blijven dan men van de originaliteit der talenten zou willen verwachten. In sterke mate geldt dit ook van de vooral in zijn vorige bundels soms wel zeer breedvoerige, en dan haast betogende poëzie van Polet. Maar wat er ook op deze wijze te bereiken valt bewijzen gedichten als *Treurig*, de zware houtskooltekening van een verslagen gestalte uit de bundel *Geboortestad* (De Bezige Bij, 1958) of het pregnante *Lynchgedicht* uit de bundel *Demiurgasmen* (U.M. Holland, A'dam 1953). Het deert niet of Polet soms naar een soort science-fiction-poëzie neigt of offert aan een te vernuftig woordspel, ook daarin bereikt hij soms frappante dialectische formules, en er zijn gezonde emotionele tegenwichten, telkens waar de minnaar het woord

neemt of de man die zich de oorlog herinnert, als in *Een minuut stilte.* Bovendien, hij weet van de poëzie als taalprobleem en als taalspel, en van wat de dichter heden ten dage vooral nodig heeft:

misschien een goede lichte
spirituele huid het meest

En hij is — het blijkt uit elke bundel — in staat een feestdag te schrijven, een genesis vandaag en een ave Caesar aan het heden:

Zij die leven gaan groeten u

Annie Romein-Verschoor

NEDERLANDS PROZA

Literair Toerisme

J. Bernlef: Stenen Spoelen. 1960. Querido, Amsterdam.
Piet Heil: Eiland en Evenbeeld. Amsterdam. N.V. Em. Querido's Uitg. Mij. 1960.
Adriaan v. d. Veen: Doen Alsof. Amsterdam. N.V. Em. Querido's Uitg. Mij. 1960.

In de afgelopen weken heb ik drie Nederlandse boeken gelezen en één Duits: de drie hier boven genoemde en Heinrich Bölls *Und sagte kein einziges Wort.* Ik heb tot nu toe vrij wel geen Duits gelezen, dat na de oorlog is uitgekomen. Een vooroordeel, als men wil, maar dan een zo gerechtvaardigd vooroordeel, dat ik me niet geroepen voel het toe te lichten. Het is niet nodig over het werk van Böll te schrijven. Volkomen onafhankelijk van de anti-Duitse gezindheid van mij of anderen heeft hij zich immers en terecht een grote naam verworven. Hij wordt hier ook niet genoemd, omdat ik, „ons kleine landje" vergelijkend met het buitenland, een grievende nationalistische teleurstelling moet verwerken, zoals Huet, toen hij met de profeet uitriep: „Man Gods, de dood is in de pot."

Want de drie bovengenoemde schrijvers zijn even-

min typisch Nederlands als Böll typisch Duits zou zijn. Wij leven tegenwoordig veel te internationaal om niet nog veel meer dan in vroegere perioden verwante trekken in het culturele leven zowel binnen als buiten het eigen land gelijktijdig te zien opduiken. Er is ook geen beschamend verschil in „talent" of hoe men dat ook noemen wil. Het zou trouwens van een volmaakte willekeur getuigen op dat punt lukraak drie Nederlandse schrijvers te spiegelen aan één buitenlandse, drie schrijvers, waarvan er een een gevestigde reputatie heeft: Van der Veen, één met zijn eerste roman zeker getoond heeft te kunnen schrijven en de derde met zijn wat mager, zij het dan ook al bekroonde debuut, nog aanspraak kan maken op the benefit of the doubt.

Laat ik mijn spiegeling beginnen met een — schijnbare — uiterlijkheid: Böll is in 1917 geboren in de mooie en welvarende stad Keulen en hij schrijft over wat zich tussen het puin van die dank zij het „Wirtschaftswunder" nog altijd welvarende stad afspeelt. De drie Nederlandse boeken vertegenwoordigen wat ik de toeristische literatuur zou willen noemen. De schrijvers zijn — wie is dat niet? — een kortere of langere „vakantie" in het buitenland geweest en dus stelt Bernlef zich ten doel ons de Zweden te laten zien als „slachtoffer van hun eenzaamheid", die „proberen ieder op hun eigen manier daar een sublimatie voor te vinden"; laat Piet Heil in een vlot opgezette korte roman de meisjes op de Schotse Hebriden niet anders reageren dan hij het van die op het Leidseplein zou hebben verwacht en laat Adriaan v. d. Veen zijn fantasie los op een meisje uit Enschede met een Baedeker van Rome onder zijn ene en Freuds complete werken onder zijn andere arm.

Maar, zal men met recht tegenwerpen, moet een Nederlandse roman dan onvermijdelijk in Amstelveen of Maassluis spelen? Niemand heeft er Voltaire ooit een verwijt van gemaakt, dat hij Candide door een hele reeks landen laat zwerven, die hij zelf nooit gezien had of Conrad, dat zijn mooiste verhalen zich in Zuid-Oost Azië afspelen.

Waar het om gaat is, dat aan deze boeken een on-

miskenbare geur van toerisme hangt. Bernlef doet wel zijn best daar boven uit te komen met zijn poging Zweedse karakters te tekenen, maar hij komt daarbij toch soms dicht in de buurt van de door hem waarschijnlijk allerminst bewonderde Gulbransen. De lezer wordt in deze boeken niet in een fascinerende vreemde wereld binnengeleid; het vreemde blijft requisiet, om niet te zeggen blikvanger. Dat is geen wonder. Het moderne psychologische verhaal stelt zeer hoge eisen aan psychologisch doordringingsvermogen, de schrijver moet de essentie van de essentie geproefd hebben van de reacties en motieven van zijn figuren, hij moet het milieu waarover hij schrijft kennen zoals Faulkner zijn Yoknapatawpha County of Böll zijn Keulen.

Maar van deze drie schrijvers krijgt men niet de indruk, dat hun verhalen in Zweden, op de Hebriden of in Rome spelen, omdat dat werelden zijn, waarmee ze vergroeid zijn, maar omdat ze daar wat rondgeneusd hebben en vooral *omdat het weer eens wat anders is.* Wie een boek schrijft over de Hebriden, dat meer wil zijn dan een reisverhaal, moet ons een verborgen wereld als een stuk geestelijk bezit overdragen, die voortaan telkens bij dat woord in ons wordt opgeroepen, zoals Joseph Conrad of Beb Vuyk de wereld van de Indonesische eilanden voor ons hebben vastgelegd in iets meer dan kleurendia's van de vakantiereiziger of Graham Green met zijn *Quiet American* het hedendaagse Indo-China. Wanneer de voornaamste trek van die verbeelding is dat de meisjes op de Hebriden er geen hand voor om draaien met wie zich het eerst meldt naar bed te gaan, wat met evenveel recht of onrecht van de meisjes op Texel beweerd kan worden, voel ik me als lezer een beetje bekocht.

Als ik tien bladzijden van het boek van Böll gelezen heb, weet ik te doen te hebben met iemand, die iets te zeggen heeft, van mijn drie andere „proefpersonen" weet ik dan, dat ze iets schrijven wilden. *Und sagte kein einziges Wort* is een boek dat geschreven wilde worden, dat zichzelf schreef, de andere maken bij alle groter of kleiner talent de indruk van . . . doen alsof.

De titel van het boek van Adriaan v. d. Veen be-

looft veel. Het verwezenlijkt die belofte alleen en dan op een parodistisch niveau in de figuur van de verliterairde literaat Dolf, de man die niet meer weet waar de literatuur ophoudt en het leven begint, die in lezingen, artikelen, gesprekken een vloed van holle aesthetica, psychologisch jargon en droomuitleg spuit, die psychiatrisch kwakzalvert aan de „neurotici" in zijn omgeving, maar bij iedere reële moeilijkheid zich eruit praat of de benen neemt, in 't kort het zou een prachtige figuur voor een Shawiaans „unpleasant play" zijn.

Maar wanneer we ons verder in het boek verdiepen en met name in de hoofdfiguur Ida, dan vragen we ons af of Van der Veen niet zijn eigen parodie geschreven heeft. Van tien procent van wat de schrijver zijn heldin laat doormaken was een aangrijpend verhaal te maken geweest, maar ik kan helaas niet zeggen, dat de lectuur van dit boek een ogenblik ontroert. Al de verleidingen, afwijzingen, dronkenschappen, verkrachtingen, gedwongen prostitutie en mishandelingen, die deze lappenpop met een vadercomplex in een paar weken en in de onvermijdelijke „flashbacks" doormaakt, doen ons niets, omdat het alleen maar requisieten zijn. Zoals de trattoria's en de namen uit Baedeker ons Rome moeten suggereren, zo wil deze leken-analyse van een vreemd „geval" ons binnenvoeren in het oerwoud van de menselijke psyche, maar het blijft in beide gevallen bij een vakantiereis.

De literatuur van onze tijd onttrekt zich niet — hoe zou ze ook? — aan een algemene ziekte van ons cultuurleven: bijna iedere culturele activiteit wordt overheerst door een streven naar het opvallende, het anders dan anders, naar het invoegen van blikvangers. Dat is niet louter een commerciële trek; het zal ook wel samenhangen met het jachtig tempo van ons bestaan, onze angst voor vergankelijkheid. In de mode waar die commerciële trek het meest overheerst, is het verschijnsel duidelijk bezig zichzelf op te heffen: iedere nieuwe mode is zichtbaarder uit elementen van vorige samengesteld en terwijl men in bijv. 1920 te kijk had gelopen in kleren van 10 jaar oud, is dat nu helemaal niet zo uitdagend. Voor de reclame geldt ondanks of mis-

schien juist door het jachtig zwoegen van tekenaars en fotografen hetzelfde. De betoverende juffrouwen, die men ons onderbewustzijn tracht op te dringen als symbool voor zeep, ijskasten of sigaretten, toveren allemaal op dezelfde manier, ze vervloeien tot één wassen pop en zo die ons al bijblijft, hun „artikel" zinkt diep weg in de vergetelheid.

In de literatuur, zoals in alle kunst — want waarom zou een kunstenaar boven een algemeen tijdsverschijnsel verheven zijn? Integendeel hij is er extra vatbaar voor geworden, sinds zijn activiteit door tulpenhandel, bestsellerdom, film en televisie veel meer in de commerciële sfeer is getrokken — in de literatuur leidt dit tot het gebruik van blikvangers in de ruimste zin. De schrijver, die hierdoor is aangetast, schrijft niet, omdat hij iets te zeggen heeft en komt niet tot een nieuwe vorm, omdat hij iets anders te zeggen heeft, maar tracht iets te zeggen, wat nog niet gezegd is of een vorm te vinden, die nog geen ander bedacht heeft.

De psychologische romanschrijver verzeilt daarmee haast onvermijdelijk in de tot voor kort taboe-sfeer van het sexuele. Telkens weer bij het lezen van moderne romans moet ik denken aan het „refrein" van Pepys' *Diary:* „and then to bed". Maar Pepys placht zijn relaas daarbij af te breken, omdat hij wist, dat de samenleving berustte op de miljoenvoudige, eentonige herhaling van wat zich achter de bedgordijnen afspeelde en ook, al was hij gans niet afkerig van het gepeperde, dat de voyeur zelden wat belangrijks te zien krijgt. In de moderne slaapkamer is geen plaats meer voor de voyeur van de galante 18de eeuwse prenten, maar het lijkt wel of onze romanciers ons dat verlies vergoeden willen in hun streven ons nie-da-gewesenes aan te bieden. Hoe diep dit zeer ingevreten is, bewijst dit boek van de schrijver, die ons enige jaren geleden met *Het wilde Feest* verraste en die — zoals uit de figuur van Dolf blijkt — met zijn *Doen alsof* kennelijk de bedoeling gehad heeft deze onwaarachtige „houding in de tijd' aan te tasten. „Bij de portrettering van zijn personages houdt Van der Veen voortdurend het thema in het oog, dat hem in *Het wilde Feest* tegen

een heel andere achtergrond reeds boeide: wat echt is en wat leugenachtig in de omgang van de mensen met elkaar," lezen we op het stofomslag. Maar hij is al te gauw weggegleden in het moeras, waarvoor hij had willen waarschuwen.

KORT BESTEK

U lijkt Bourguiba wel!

De Amsterdamse politierechter, die deze woorden, volgens Het Vrije Volk van 3/8/61, in een openbare terechtzitting sprak, bedoelde hiermee niet, de vrouw die na een ruzie met haar buurman voor hem verscheen om haar vrijheidszin te prijzen. Integendeel, deze woorden waren blijkbaar de sterkste, die hij op dat moment kon vinden, om zijn misprijzen over haar eigenmachtig en agressief optreden uit te drukken.

Vermoedelijk had de rechter met zijn afkeuring van haar gedrag schoon gelijk. Er zijn nog rechters in Nederland, en zij weten in concreto gewoonlijk nog wel een gelukkige beslissing te treffen.

Wat óns in deze uitspraak zo treft, is dat de politierechter zich, door de keuze van zijn woorden, zo blootgeeft in zijn gebrek aan begrip voor wat er in de wereld omgaat. Tegen iemand die zijn eigen recht zoekt zonder zich iets van de belangen van anderen aan te trekken, zegt hij niet: U lijkt de Gaulle wel. Nee, hij vergelijkt haar nu precies met een van de bedaardste en redelijkste politici ter wereld, die pas tot actie overging nadat het arsenaal van stappen tot redelijk overleg door onredelijkheid van de tegenpartij volledig was uitgeput.

Er zouden in Nederland nóg betere rechters zijn, als zij hun blinddoek nu en dan aflegden om wat meer in de wereld van vandaag rond te kijken.

W. F. W.

Ons Erasmusje

Tot voor enkele weken meende ik, dat slechts een gril van het lot de minister van Justitie van het meest onverdraagzame regiem ter wereld met de eervolle naam Erasmus, symbool der verdraagzaamheid, had getooid.

Maar nu heeft Verwoerd de hedendaagse Erasmus waarachtig weggestuurd, omdat hij . . . nog niet onverdraagzaam genoeg was. Hij moet nu zijn diplomatieke gaven tonen — als ambassadeur in Rome!

Moeten wij onze mening over de twintigste-eeuwse Erasmus dus herzien? Nee. Zolang hij zijn humanisme niet heeft bewezen door *zijn Antibarbari* te schrijven, zolang hij onze oude Europese cultuurcentra blijft bezoeken als officieel afgezant van de bekrompenste nazaten van Luther en Calvijn, blijf ik het feit dat een man die deze naam draagt, katheders beklimt om de apartheid te prediken, beschouwen als een hoon aan het humanisme — wat zeg ik? — als een Lof der Zotheid.

W. F. W.

Een eervolle vermelding . . . voor wie?

In „Hervormd Nederland", het weekblad van de Hervormde Kerk van 2 september '61 wordt onder het hoofdje „Politieke Moed" met vreugde geconstateerd, dat men over „het vraagstuk Nieuw-Guinea" weer met afwijkende meningen te voorschijn durft te komen en dat niet meer aan de hervormde synode overlaat. „Het moedigst en het meest onthullend waren misschien wel de artikelen in de Nieuwe Rotterdamse Courant, maar daarnaast denken we aan de gezaghebbende stem van dr. Van Blankenstein in „Het Parool", aan een verrassende redactionele bijdrage in het r.-k. weekblad „De Linie" van 19 augustus, terwijl de christelijke dagbladen — van „Trouw" tot „Volkskrant" — nog wel het regeringsbeleid bleven verdedigen, maar hun lezers niet onkundig hielden van de vele waarschuwende stemmen, die zich lieten horen".

Wij hebben dit niet zonder enige ironische verbazing

gelezen. Want politieke moed die zo massaal bedreven wordt, kan op die naam nauwelijks nog aanspraak maken.

En we hebben ook even onze wenkbrauwen opgetrokken, toen we zagen hoe „De Groene" van die zelfde datum soortgelijke late moedkrijgers „een eervolle vermelding" toekende.

Het is begrijpelijk, dat De Groene zichzelf niet in het zonnetje wil zetten, maar zonder zichzelf op de borst te slaan had ze hier toch best mogen vermelden, dat er niet alleen in de laatste paar weken, maar al meer dan tien jaar lang bladen zijn geweest (waaronder De Groene en De Nieuwe Stem), die op de enig mogelijke en fatsoenlijke oplossing van dit vraagstuk hebben aangedrongen, niet alleen bij monde van de „leken" waarvan in De Groene sprake is, maar ook van deskundigen: laten we volstaan met de naam van Koch te noemen. Maar die werden toen niet om hun politieke moed geprezen, maar voor „verraders" uitgekreten. Hoe komt dat? Al meer dan tien jaar lang heeft onze regering, daarin door vrijwel de gehele pers gesteund, de gehele wereld de voor ons zo ongunstige vergelijking met Engeland als ex-koloniale mogendheid opgedrongen. Eindelijk gaan een aantal journalisten, daarin voorafgegaan door de grootindustrie, inzien dat er met deze koppigheid *belangen* verspeeld worden. Koch en zijn medestanders waren nuchter genoeg om die belangen ook te zien, maar voor hen ging het toch in de eerste plaats om een *beginsel* van politiek fatsoen. Zo'n beginselvastheid is verraderlijk. De opportunist heeft altijd gelijk en recht op een eervolle vermelding wegens zijn „politieke moed".

A. R.—V.

Homo homini lupus

Waar de Romeinse blijspeldichter Plautus de sombere kijk op de mensheid opgedaan heeft die hem een van zijn sujetten uit de ezelscomedie de woorden in de mond deed leggen, dat de ene mens een wolf is voor de ander, is, voorzover ik weet, onbekend. Mogelijk

dat zijn ervaringen als duvelstoejager bij een reizende toneelgroep daarvoor voldoende waren; waarschijnlijk dat in het Griekse blijspel dat hij bewerkte die bittere waarheid al stond opgetekend, want de toestanden in het Hellas van een 300 jaar vóór onze jaartelling waren veelal heel weinig verheffend.

Hoe dit zij, van de Engelse wijsgeer Hobbes die deze spreuk tot een van de pijlers van zijn systeem maakte, kennen we die ervaringen wel: bij hem vormen de troebelen van de Fronde in Frankrijk en de Engelse burgeroorlog de historische achtergrond van zijn politieke denken.

Kan de moderne humanist, wiens uitgangspunt toch het geloof in de uiteindelijke goedheid van de mens moet zijn, wil hij de naam humanist verdienen, die tegenovergestelde gedachte als een onredelijke overdrijving eenvoudig ter zijde leggen? Zijn *onze* ervaringen daarnaar?

Luister, lezer, en oordeel zelf.

In de Verenigde Staten is — de N.Y. Herald Tribune van 28 augustus doet het uit de doeken — een zekere James Henry, in opdracht van het Pentagon, bezig te becijferen, hoeveel slachtoffers een atoomoorlog — alleen in de Ver. Staten wel te verstaan — zou eisen. Hij komt op 80 à 100 miljoen doden.

Maar aangezien hij niet aangesteld is als „deterrent" van de atoomoorlog, zegt hij liever, dat de rest — dat is de andere helft — kan blijven leven, *als* — U kent het nu al wel — de nodige voorzorgen worden getroffen door het bouwen van schuilkelders.

Men is daar druk mee bezig. Ook particulieren, heel rijke natuurlijk. En wat blijkt nu? Sommigen daarvan hebben hun private schuilkelders o.a. uitgerust met — geweren. Tegen de vijanden? Nee, dat zou niet baten. Maar tegen de buren, die eens van *zijn* schuilkelder mochten willen mee-profiteren, zou het een probaat middel zijn. Tik, tik. „Jammer voor de vrouw en het kind. Maar 't moest wel hè? Nu hebben we fijn de hele kelder en alle voorraden voor ons alleen." Een, in een voorstad van Chicago moet er zelfs op gerekend

hebben, te zijner tijd een machinegeweer achter het toegangspoortje te monteren.

Homo homini lupus? Onder bepaalde omstandigheden: ja. Als vrees en macht samen gaan. Want wat anders drijft de man van de schuilkelder-met-geweren dan de angst? Dezelfde drijfveer die de mondhelden van het „liever dood dan slaaf" bezielt. Beide typen bedoelden in feite „liever wolf dan dood".

De vrees voor pijn en de begeerte naar macht: volgens Hobbes de beide psychologische grondfeiten waarmee hij de klassieke spreuk onderheide. Voor de machtelozen alleen geldt dat niet: zij behoeven althans niet te vrezen iets te verliezen dat zij nimmer bezaten.

J. R.

Andere uitgaven, die U zullen interesseren:

J. Engels, DE SOCIALISTISCHE VAKBEWEGING. VANWAAR? WAARHEEN?

Een bijdrage tot de discussie over de crisis in het tegenwoordige westerse – maar vooral het Nederlandse – socialisme en dientengevolge in de socialistische vakbeweging, en over de mogelijkheden hier uit te komen. Opbouwende critiek op de huidige gang van zaken.

190 pagina's **gebonden ƒ 5,50**

DE JOEGOSLAVISCHE VISIE

Sinds 1948, toen Moskou met Belgrado brak, ging Joegoslavië een „eigen weg" en ontwikkelde een „eigen visie" op de problemen van het socialisme. **De Joegoslavische Visie,** een programmatisch document van grote betekenis, verdient de belangstelling van allen die politiek geïnteresseerd zijn, vooral om het aan de orde stellen (op grond van veel praktische ervaring) van de problemen van democratische zeggenschap in een economie met gesocialiseerde productiemiddelen. Met een inleiding van Drs. Th. van Tijn.

334 pagina's **gebonden ƒ 6,50**

Prof. Alois Gerlo,
COEXISTENTIE EN ONTWAPENING

De schrijver, hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Brussel, geeft in deze brochure een beschouwing over de beginselen van Lenin, het tegenwoordige Russische en Chinese Regime, de Bandoeng-conferentie, over marxisme en humanisme, en een plan voor algemene en volledige ontwapening.

50 pagina's **ƒ 1,90**

J. Engels, IS DAT NOU ZO?

Een brochure, met een selectie uit de vaste bijdragen van de heer Engels in de tijdschriften „Vernieuwing" en „Socialistisch Perspectief", waarin commentaar geleverd wordt op bepaalde gebeurtenissen en toestanden.

48 pagina's **gebonden ƒ 1,50**

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij:

UITGEVERIJ „NIMO" - MONNICKENDAM

KERKSTRAAT 48-50 – Tel. (02995) 336 – Giro 256907

De Nieuwe Stem

Vijf bijzondere afleveringen nog als losse nummers leverbaar:

★ 12 OP 1 BALCON

speciaal nummer van „De Nieuwe Stem", waarin besproken worden: Soekarno, Ho Chi-minh, Kassem, Nasser, Tito, Verwoerd, Bourguiba, De Gaulle, Nkrumah, Salazar, Trujillo, Castro.
Een confrontatie met bestuursvormen, die gekenmerkt worden door duidelijk dictatoriale trekken.
Inleiding en samenvatting van Prof. Fr. de Jong Edz.

160 pag. en uitslaande illustratie **ƒ 3,75/Bfr. 60**

★ GARCIA LORCA-NUMMER

Speciaal nummer van De Nieuwe Stem, geheel gewijd aan de op 19 augustus 1936 vermoorde grote Spaanse dichter, met medewerking van: Prof. Dr. G. J. Geers, Francisco Carrasquer, Hendrik de Vries e.a.. Met foto.

48 pag. **ƒ 1,50/Bfr.25**

★ KUNSTNUMMER

van „De Nieuwe Stem", waaraan medewerkten: Mevrouw Dr. A. Romein-Verschoor, Paul Citroen, Anthonie Donker, Johan de Meester, G. Th. Rietveld, A. van Domburg en Willem Andriessen.

128 pag. en 8 pag. kunstdrukillustraties ƒ 3,50/Bfr. 55

★ SPANJENUMMER

van „De Nieuwe Stem", een zeer objectieve beschouwing van de huidige toestand in Spanje en een vlammend protest tegen het Franco-regiem. Samengesteld door Dr. G. J. Geers, met medewerking van o.a.: Francisco Carrasquer, Jef Last, Albert Helman, Z.E. J. M. de Semprún Gurrea en vele anderen.

104 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties ƒ 2,80/Bfr. 40

★ DROOGSTOPPELNUMMER

van „De Nieuwe Stem", met medewerking van W. F. Wertheim, Mevrouw A. Romein-Verschoor, P. Spigt, G. J. Resink, J. J. Buskes, J. B. Charles en Th. van Tijn. Hierin o.a. heropening discussie over de zaak van Lebak en voor het eerst in de geschiedenis een foto van Batavus Droogstoppel.

120 pag. en 4 pag. kunstdrukillustraties ƒ 3,25/Bfr. 45

Verkrijgbaar in de boekhandel en bij

UITGEVERIJ „NIMO" - MONNICKENDAM

KERKSTRAAT 48-50 – Tel. (02995) 336 – Giro 256907